

Brugge in de Geuzentijd

Oost-Vlaamse Synode mei 1582 te Brugge

Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije
tijdens de 16de eeuw

Herdenking Oostvlaamse Synode (8 en 9 mei 1582) Brugge, mei 1982.

Toegevoegd een verslag van 4 martelaars

Volgens de beschrijving van A. van Haamstede

Deze herdenkingsbundel verschijnt onder de auspiciën van de Provincie West-Vlaanderen
Werkgroep Herdenkingsbundel en Uitgaven Westvlaamse Gidsenkring v.z.w. D/1982/2353/2

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

Redactie: Dirk van der Bauwhede en Marc Goetinck
i.s.m. de Werkgroep: P.J. Bos, H.R. Boudin, J. Decavele, A. Dewitte,
N. Geirnaert, J. Geldhof, A.M. Koldewij, M. Ryckaert, L. Vandamme, J.P. van Dooren,
G.A.C. van Vooren.

INHOUD

Ten geleide

De "Oostvlaendersche Synode" (Brugge 8 en 9 mei 1582) herdacht

Verantwoording en dankbetuiging

Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578) door J. Decavele

Chronologie van de reformatie te Brugge en in het Brugse Vrije (1485-1593)
door A. Dewitte

De politieke en religieuze situatie in het Brugse Vrije 1578 — 1584
door J. Geldhof

De Oostvlaamse synode, Brugge 1582
Acta des Oostvlaenderschen Synody gehouden tot Brugghe den 8en Mey 1582.

BIOGRAFIE VAN ENKELE TER SYNODE AFGEVAARDIGDE PREDIKANTEN

1. **Philippus Andries**
2. **Thomas Brusceus** (Bruschen, Brusken)
3. **Egidius Causaert** (Gillis Cousart, Koussaert)
4. **Theodorus van den Berghe** (Montanus)
5. **Gillis van den Haute**
6. **Theodorus Verhaer** (Varhault)
7. **Petrus Was** (Wassius)

Getuigenis van enkele martelaren afkomstig uit Brugge
door A. van Haamstede

1. **Christoffel Fabritius**
2. **Olivier de Bock**
3. **Willem Hosens**
4. **Boudewijn Domissent**

Ten geleide

Er wordt soms ironisch opgemerkt dat het Christendom aanleiding heeft gegeven tot bloedige godsdienstoorlogen. Het uiteenvallen van de Christelijke kerk veroorzaakt inderdaad — en vooral in de XVIe eeuw — een hardnekkige strijd

Alhoewel alle geweld niet uitsluitend op rekening van de religieuze tweedracht te plaatsen is, moeten de godsdienstoorlogen toch niet — wat wreedheid betref — voor andere conflicten onderdoen.

In vroegere geschiedschrijvingen heeft men daar wel aandacht aan geschonken En terecht natuurlijk. Tegenwoordig zijn de historici geneigd, in de nu heersend irenische sfeer, er minder gewag van te maken.

De meer vredelievende aspecten van de Hervormingstijd worden aan de hand van archiefstukken onderzocht en beschreven.

Dit geldt zeker voor de Werkgroep voor de Geschiedenis van het Protestantisme in Brugge en het Brugse Vrije. Centraal werd door deze groep de herdenking van de Oostvlaamse Synode te Brugge van 8 en 9 mei 1582 geplaatst. Een kerkvergadering van wijze en godvruchtige diakenen, ouderlingen en predikanten zou bij uitstek van geweld ontdaan moeten zijn. De geschiedenis kent nochtans kerkelijke samenkomsten waarbij de "rabies theologica" hoogtij vierde en waarbij de gemoederen ook wel opgehitst werden.

Het is dan ook niet zonder reden dat een Synode en wel een "Oostvlaamse Synode als studieonderwerp gekozen werd. Hier kan men werkelijk een vinger op de pols leggen van het leven van een Hervormde kerk. Hier geldt het samenspel van overleg, discussie, gebed en beslissing onder de verschillende ambtsdragers Om Gods wil te vertolken zochten zij in het leven van de kerkelijke gemeenten, maar ook in de dagelijkse handel en wandel van de individuele gelovigen. Alles aan de hand van het doorgronden van de Schrift en het vragen om Gods inspirerende Geest.

Dat zekere historici hier een leerschool in hebben gezien van de democratie verwekt geen verbazing.

De bundel die nu voor ons ligt zal ons ongetwijfeld een kijk achter de kerkelijke- schermen toelaten.

Een tiental deskundigen hebben in de volgende bladzijden het resultaat van hun navorsingswerk samengebracht. Voorwaar een brede waaier van boeiende onderwerpen. Deze artikelen zullen een waardevolle bijdrage leveren tot de kennis van onze zo bewogen en boeiende XVIe eeuw in de Zuidelijke Nederlanden. Wij hopen dat er op deze manier meer licht geworpen wordt op ons verleden. De verstandhouding en het wederzijds begrip zullen hierdoor bevorderd worden. Onze huidige samenleving kan iedere poging gebruiken die er toe bijdraagt de identiteit ja zelfs het particularisme van minderheidsgroepen welwillend aan te nemen en objectief te erkennen.

Moge deze inspanning tot een gemeenschap leiden in al zijn verschillende facetten waar vrijheid en positieve verdraagzaamheid kunnen heersen.

H.R. Boudin

Rector van de Universitaire Protestantse Theologische Faculteit van Brussel

De "Oostvlaendersche Synode" (Brugge 8 en 9 mei 1582) herdacht

Toen op 8 en 9 mei 1582 te Brugge in de Sint-Salvatorskerk de Oostvlaendersche Synode samenkwam kon men niet vermoeden dat dit de laatste particuliere of provinciale kerkvergadering van de gereformeerde kerken in de Zuidelijke Nederlanden zou worden. In 1583 was het omwille van het oprukkende Spaanse offensief reeds onmogelijk geworden om de geplande vergadering te Hulst te houden; terwijl 1584, op enkele steden na, het definitieve einde betekende van reformatorische initiatieven.

Naar aanleiding van dit feit heeft de Werkgroep voor de Geschiedenis van het Protestantisme in Brugge en het Brugse Vrije zich voorgenomen deze "laatste" provinciale synode te herdenken. Op de vraag wat de eigenlijke betekenis en repercussie van deze bijeenkomst was, valt moeilijk te antwoorden. Hoe dan ook, in de geest van de nationale synode te Middelburg in 1582, getuigen de acta van 1581 van een calvinistische impuls voor dit gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden.

Aangaande '*Oostvlaendersch*' als geografische omschrijving dient opgemerkt te worden dat de provincie Oost-Vlaanderen toen samenhang met de indeling van de Algemene Ontvangerij van Vlaanderen. In 1543 werden door Karel V (na twee vroegere splitsingen in 1468 en 1504) twee ontvangers-generaal over het graafschap aangesteld. Eén over de Algemene Ontvangerij van Oost-Vlaanderen met Gent als zetel, en één over de Algemene Ontvangerij van West-Vlaanderen met Ieper als zetel. Oost-Vlaanderen omvatte het Land van Aalst, het Land van Waas, de Vier Ambachten, stad en Land van Gent, stad en Vrije van Brugge, stad en gebied van Dendermonde, Geraardsbergen, het kasteel van Bornem (met 8 dorpen) en de kasselrijen Oudenaarde en Kortrijk. Deze benaming bleef tot op het einde van de 18de eeuw onder de naam Oost-Vlaanderen standhouden,

Daar de woorden Oostvlaendersche Synode niet zo goed in ons taalgebruik liggen kozen wij voor de hedendaagse spelling **Oostvlaamse Synode**.

Het moge dan ook een goede zaak zijn dat deze provinciale synode van 1582, die voor 400 jaar te Brugge vergaderde, niet enkel door een academische zitting en tentoonstelling herdacht wordt, maar dat ook een bundel over deze voor Brugge en het Brugse Vrije bewogen periode van de 16de eeuw kan gepubliceerd worden.

Ik hoop van harte dat deze bijdragen een ruime lezerskring mogen vinden en dat sommige onder hen door de lectuur ervan gestimuleerd worden tot verdere studie van deze gewichtige periode voor de Zuidelijke Nederlanden.

D. van der Bauwhede,

Voorzitter van de Werkgroep

Verantwoording en dankbetuiging

Aan de Oostvlaamse Synode, die te Brugge plaatsvond op 8 en 9 mei 1582 schenken de historische studies betreffende Brugge over het algemeen weinig aan dacht. Tegen de achtergrond van een zo bewogen 16de eeuw vormt een slecht; twee dagen durende kerkelijke bijeenkomst, nu 400 jaar geleden, niet meer dar een kleine stip.

Naarmate meer historische informatie verzameld kon worden, groeide de noodzaak van taakverdeling om het gestelde doel te bereiken: de betekenis van de Synode van 1582 te Brugge cultuurhistorisch te belichten. Vandaar de ondertitel die de bundel meekreeg, nl. "Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije in de 16de eeuw.

Hiervoor kon een beroep gedaan worden op medewerkers uit Noord en Zuid. De kerkenraadsacta van Sluis uit de jaren 1578-1582 worden in deze bundel voor het eerst integraal en van commentaar voorzien uitgegeven. Een vluchtige blik op de inhoudstafel volstaat reeds om zich een beeld te vormen van de grondige, echter geenszins uitputtende behandeling van de materie.

Naast de uitgave van een herdenkingsbundel wordt nog een documentaire tentoonstelling ingericht in het Onthaalcentrum van de Bank Brussel Lambert, Markt te Brugge en een begeleidende catalogus aan het publiek aangeboden. Voor het materieel tot stand komen van beide publicaties deden wij niet tevergeefs een beroep op de Uitgaven Westvlaamse Gidsenkring v.z.w. In de beginfase konden wij voornamelijk rekenen op de daadwerkelijke medewerking van de Heemkundige Kring Maurits van Coppenolle. Langs deze weg betuigen wij onze oprechte dank aan A. Franchoo (Voorzitter), J. Penninck (secretaris), C. Lambert (adj.secretaris) en E. van Coppenolle (bestuurslid), alsook de overige bestuursleden van de Brugse Heemkundige Kring. Tevens danken wij drs. Marc Ryckaert die de ondankbare taak van redacteur op zich nam.

Voor het ter beschikking stellen van de Gotische Zaal van het stadhuis van Brugge danken wij de burgemeester en de schepenen van Brugge. De directie van de Bank Brussel Lambert (Brugge), gastvrij als steeds, was onmiddellijk bereid het Onthaalcentrum gedurende de meimaand toe te vertrouwen aan de inrichters van "BRUGGE IN DE GEUZENTIJD" (8-31 mei 1982). Van de zijde van de Provinciale Overheid van West-Vlaanderen ondervonden wij enige financiële steun, terwijl anderzijds de toelating verleend werd de herdenkingsbundel onder auspiciën van de Provincie te laten verschijnen.

Tenslotte danken wij Ds. J. C. de Beun en R. Geschier (Protestantse Kerk van Brugge), P.J. Bos (Rijksarchief van Zeeland) en dr. J. P. van Dooren (Archivaris van de Nederlandse Hervormde Kerk). Tevens danken wij de redacties van het Reformatorisch Dagblad, het Reformatorisch weekblad De Schakel, Hervormd Kerkblad, Protestants Nederland, het jeugdblad Eigen Wijs alsmede De Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen en het Zeeuwsch Tijdschrift voor hun gewaardeerde medewerking.

Van Belgische zijde was de belangstelling eveneens bemoedigend: we mogen niet nalaten te vermelden de tijdschriften Het Brugs Ommeland, Biekorf, Brugge maandelijks, Roepsteen (Heemkundige Kring Ter enere, Bredene) De Brugse Kerkbode, het Bulletin voor de Geschiedenis van het Protestantisme in België, de Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, de Handelingen van het Genootschap voor

Geschiedenis te Brugge. De Heer Antoon Vandromme (Izegem) ontwierp een kaart van het "Calvinisme in het Brugse Vrije. 1578-1584" volgens gegevens samengebracht door E. H. J. Geldhof.

De V.V.V. Westvlaamse Bergen (Heuvelland) stelde bereidwillig fotomateriaal betreffende de geuzentijd ter beschikking.

Drs. R.P. Zijp, wetenschappelijk medewerker aan het Rijksmuseum Het Catarijneconvent te Utrecht, bezorgde ons documentatie betreffende de iconografie van Alva.

De Protestantse Kerk van Oostende stelde haar consistoriekamer ter beschikking telkenmale de Werkgroep de nood gevoelde te vergaderen. Ds. A. Laureys interesseerde zich voor het herdenkingsinitiatief en liet daarbij nooit na nuttig advies te verstrekken.

Aan allen die ons direct of indirect behulpzaam waren zijn wij erkentelijkheid verschuldigd.

Namens de Werkgroep,

Marc Goetinck, Secretaris

Op 38 april 1982 ontving het Herdenkingscomité een bemoedigend schrijven van de Bisschop van Brugge, dat wij, bij wijze van groet, graag aanhalen:

"Het verheugt mij dat in een echt oecumenische geest en met de grootst mogelijke historische objectiviteit aan de geschiedenis van het protestantisme in onze streken werd gewerkt.

Uit het verleden valt steeds veel te leren en eert betere kennis ervan ontnemt ons heel wat redenen tot pessimisme wat onze tijd betreft! De groeiende verstandhouding tussen de kerk-gemeenschappen, de onderlinge eerbied voor elkaars godsdienstige overtuiging en tradities, een gemeenschappelijk uitdrukkelijke terugkeer naar de zuivere boodschap van het Evangelie, het oprechte verlangen om te beantwoorden aan de nadrukkelijke wens van de Heer: "Weest allen één", het zijn allemaal motieven die ons uitnodigen om met vertrouwen de toekomst tegemoet te zien."

+ E. J. DE SMEDT,
Bisschop van Brugge

Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578)

door J. Decavele

Bij de Pacificatie van Cent (8 november 1576) was afgesproken dat alleen in Holland en Zeeland publieke uitoefening van de gereformeerde religie was toegestaan. In de overige Nederlandse gewesten werden de plakaten op de ketterij weliswaar geschorst, maar bleef de katholieke religie de enige publiek geoorloofde. Het was een voorlopige regeling in afwachting dat de Staten-Generaal hierover later een definitieve beslissing zouden treffen. Een jaar later vertoonde Vlaanderen nog steeds het beeld van een vrij homogeen katholiek land, waar slechts in enkele zeldzame steden de calvinisten in het grootste geheim hun godsdienst uitoefenden. Anderhalf jaar later waren er zich in bijna alle belangrijke Vlaamse steden gereformeerde kerkgemeenten aan het vormen. Minder dan twee jaar na de Pacificatie was het rooms-katholicisme volkomen uitgeschakeld en was Vlaanderen een calvinistisch land. Hoe was deze radicale ommekeer in zo korte tijd mogelijk geweest?

De vroegste gereformeerde kerkgemeenten

De strenge vervolgingen onder keizer Karel V hadden niet kunnen verhinderen dat de hervorming al omstreeks 1545 in brede lagen van de Nederlandse samenleving ingang had gevonden. Bij het begin van de regering van koning Filips II kreeg het gereformeerd protestantisme hier te lande een steeds duidelijker calvinistische signatuur. Vanaf die tijd ook werd — aanvankelijk zeer moeizaam — een eigen Nederlandse kerkorganisatie opgebouwd, naar het voorbeeld van Frankrijk. Omstreeks 1555 richtte predikant Gaspard van der Heyden in Antwerpen de eerste kerk "onder het kruis" op. Doornik volgde in 1559 en tijdens de daaropvolgende jaren groeide het aantal gemeenschappen in de Zuidelijke Nederlanden gestadig, zodat vanaf 1562 in Antwerpen regelmatig synoden konden worden gehouden, waar verscheidene kerkgemeenten vertegenwoordigd waren. De hechte organisatie der gemeenten en de propagandistische kracht gaven het calvinisme een grote vaart, die mede leidde tot de gebeurtenissen van het "Wonderjaar" 1566. De Beeldenstorm had als onmiddellijk gevolg dat de gereformeerden in de praktijk geloofsvrijheid verkregen. Het aantal volwaardige kerkgemeenten — in de "beloken tijd" hoogstens een tiental voor de gehele Nederlanden — groeide in korte tijd verbazend snel, nu ook boven de grote rivieren.¹

Maar na de nederlaag van de geuzenlegers bij Oosterweel en de daaropvolgende capitulatie van het laatste opstandige bolwerk Valenciennes, was de rol van het calvinisme in het land virtueel uitgespeeld. In de loop van de maanden maart en april 1567 werden alle calvinistische kerkgebouwen gesloten en met de grond gelijk gemaakt.²

De kerken "onder het kruis" in de repressietijd

Het is moeilijk na te gaan in welke mate tijdens de repressietijd onder Alva het gereformeerd kerkelijk leven ondergronds is blijven voortleven. Bijna alle predikanten en ambtsdragers hadden de wijk genomen naar Engeland, de Palts en Oost-Friesland. Na de inname van Den Briel in 1572 hielpen ze mee aan de heropbouw van de gemeenten in Holland en Zeeland.³ Intussen zijn er in het Zuiden toch sporen van een zekere continuïteit in het gemeentelven. De synode van Emden (4-13 oktober 1571) werd bijgewoond door Valerius Pauli Tonhusanus

4, predikant van Gent, Franciscus Pauli en Johannes Cocus⁵, beiden predikant "in Flandria", Johannes Woudanus, predikant te Antwerpen⁶, en een zekere Gabriël, ouderling van Antwerpen⁷. Daar werd tevens een ontwerp uitgewerkt voor een synodale en classicale indeling van de Nederlandse kerken. De synode van de gemeenten "onder het kruis" omvatte vier classes, één voor de gemeenten in Holland, Overijssel en Friesland, en drie andere waarvan de volgende gemeenten met name genoemd worden:

— Brabantse classis: de Vlaamse en Waalse gemeente te Antwerpen, de gemeenten te 's-Hertogenbosch, Breda en Brussel;

— Vlaamse classis: de gemeenten te Gent, Ronse, Oudenaarde, Komen, Wervik, en verder twee niet identificeerbare plaatsen (Mortiers, Marterensis);

— Waalse classis: Doornik, Rijsel, Atrecht, Armentières, Valenciennes, Douai 8.

Hieruit blijkt dus dat er in 1571 op al die genoemde plaatsen nog — of opnieuw— kerkgemeenten bestonden. Uit de vragen die aan de synode gesteld werden wordt bovendien duidelijk dat er in sommige van die gemeenten — voornamelijk Antwerpen en Gent⁹ — een vrij intensief kerkelijk leven heerste.

Op 27 december 1572 werd er in Antwerpen een classicale vergadering van de Brabantse gemeenten gehouden, waarvan de Acta melding maken van de Waalse gemeenten te Antwerpen, Gent en Brussel, en van de Vlaamse gemeenten te Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch. Er zijn nog gegevens over een provinciale synode op 2 januari 1576 van de kerken in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Artesie¹⁰.

Is bijgevolg de gangbare opvatting dat het gereformeerd gemeentelven in 1568 in Vlaanderen en Brabant compleet zou zijn uitgestorven duidelijk onjuist, dan mag men zich niettemin geen te grote voorstelling maken van de betekenis van deze kruiskerken op het ogenblik van de ondertekening van de Pacificatie van Gent. Het is alleszins opvallend dat ze — met uitzondering weer van Antwerpen en Gent — niet of nauwelijks vermeld worden in de kerkenraadsakten van de diverse vluchtelingenkerken in den vreemde, noch in de talrijke bewaard gebleven brieven aan deze kerken. Het heeft er alle schijn van dat er al die jaren alleen Antwerpen en Gent een min of meer georganiseerde kerk met eigen vaste predikant (predikanten) heeft gefunctioneerd.

Wat Gent betreft is hieromtrent (betrouwbaar gegeven vervat in een brief van Johannes Cubus aan de Londer kerkenraad. Deze predikant te Maidstone werd in de zomer van 1574 naar Gent beroepen. Alhoewel hij, naar eigen zeggen, sinds 1567 aan die gemeente verbonden was geweest, weigerde hij terug te gaan uit schrik voor de vervolgingen in Nederlanden. In zijn plaats ging Pieter Haeghman 11. Haeghman, afkomstig Veurne en vroeger koopman van beroep, kwam zich dus in de zomer van 1574 Gent vestigen. Hij bleef er onafgebroken predikant tot na de herovering van Gent in 1584. 12

De eerste maanden na de Pacificatie van Gent

In het voorjaar van 1577 wees niets er op dat de religie in de Zuidelijke gewesten een punt van tegenspraak zou worden. Zowel bij de eerste Unie van Brussel (januari 1577) als bij het Eeuwig Edict van Marche-en-Famenne (12 januari 1577) werd het calvinisme volkomen genegeerd. Ook Gent was officieel nog een rechtlijnig katholieke stad. Zo rechtlijnig zelfs dat op 6 juni 1577 Jan Klincke, een jonge metselaar, gezeseld werd en voor 50 jaar verbannen omdat hij zijn pet ophield toen het Allerheiligste in de processie voorbijgedragen werd; of, dat begin september Hans van Haute naar het beulzwaard verwezen werd omdat hij zijn pastoor had uitgescholden en verwond 13.

Maar toch was er iets aan het gisten. Vanaf het ogenblik dat de Pacificatie van Gent de

vervolgingen geschorst had, waren de vroeger uit Vlaanderen en Brabant uitgeweken calvinisten geleidelijk teruggekeerd. Ze hadden geen vrijheid van godsdienstoefening, zelfs niet in het geheim, maar ze waren ervan overtuigd dat zij niet mochten zwijgen en gehouden waren hun leer te prediken en de "paar afgoderij" te bestrijden. De gebeurtenissen van 1566 — hagepreken, beeldenstorm, publieke uitoefening van het calvinisme — begonnen zich te herhalen, in een ander tempo, onder andere omstandigheden maar tenslotte met hetzelfde resultaat.

Pieter Plancius (Platevoet), de bekende predikant-cartograaf-sterrekundige Dranouter, begon in mei 1577 te preken in de buurt van Mechelen¹⁴. Rond dezelfde tijd kwam er ook enige beweging in de kring der Gentse calvinisten. Naast Haeghman fungeerde daar, zeker sinds juni 1577, Pieter Heijndricxssen als predikant. De "Broeders der Compagnie inde Kereke Christi Jhesu binnen Ghendt" kregen morele steun van de classis Walcheren, die op 13 juni 1577 aan het consistorie te Londen nog een derde predikant vroeg voor Gent, "alwaer eenen zeer groten noot is van goede dienaers overmits de menichte der Kercke" Pieter Heijndricxssen haastte zich daaraan toe te voegen dat de predikant bij voorkeur iemand moest zijn die er niet tegen opziet zowel overdag als 's nachts te reizen en te werken, en die bovendien eenvoudig, nederig en zachtmoedig is: "want men onder 't cruijce onder wijlen wat meer dulden moet dan in vrije ghereformeerde Kercken" ¹⁶.

Ten gevolge van dit schrijven werd Jan van den Spieghle naar Gent gestuurd. Hij was daar ten laatste sedert einde oktober 1577 werkzaam als predikant¹⁷. Als schoolmeester te Eeklo had hij zich destijds, in 1566, aangesloten bij het calvinisme, zodat hij goed vertrouwd was met het milieu van de plaatselijke gereformeerden¹⁸. Alhoewel er bijgevolg in oktober 1577 reeds drie predikanten werkzaam waren in Gent, was er toch van enige openlijke prediking nog geen sprake.

Jan van Hembyze, leider van de Gentse revolutionaire politiek

Van de aanwezigheid van een aantal vooraanstaande leden van de Staten van Vlaanderen in Gent maakte de heer van Ryhove, met medeweten van de prins van Oranje, op 28 oktober 1577 gebruik om een "staatsgreep" uit te voeren. Drie dagen later, op 1 november, ging men over tot de oprichting van een Comité van Achttien Notabelen. Deze raad, die uitdrukkelijk de taak kreeg toegewezen zich met de versterking en de verdediging van de stad bezig te houden, was in werkelijkheid het opperste beleidslichaam van de stad. De sterke figuur was jonkheer Jan van Hembyze, iemand die al sinds 1543 geregeld deel had uitgemaakt van één der beide schepencolleges, en overigens hij de magistraatsvernieuwing van januari 1578 nog eens voorschepen van de keuze werd.

De bestaande literatuur ¹⁹ blijft het antwoord schuldig op de vraag hoe het komt dat Hembyze, een man met blijkbaar een onbesproken katholiek en Spaansgetrouw verleden ²⁰, zich zo plots kon ontpoppen als een overtuigd orangist en een fel calvinist. Men heeft verzuimd er op te wijzen dat de zaak van de Nederlandse opstand, in zijn anti-Spaanse en anti-katholieke aspecten, al van in het prilste begin alleszins een vertrouwd gespreksthema is geweest in het gezin van Hembyze. Na de mislukking van het verzet in 1566-1567 immers behoorde zoon Willem tot de vrij belangrijke groep jonge Gentse edelen die zich bij het geuzenleger aansloten. Begin juli 1568 verscheen Willem van Hembyze in het consistorie van de Nederlandse vluchtelingenkerk te Londen, om er in naam van Oranje te vragen in alle kerken geldinzamelingen te houden voor het financieren van 's prins en plannen "om ons arm vaderland te bevrijden, de Spaanse inquisitie te weren en er de nieuwe religie te vestigen" ²¹. Hij stond in hoog aanzien bij de prins, met wie hij voortdurend in briefwisseling bleef, en in 1569 was hij dan ook één van de eerste watergeuzen die een kapersbrief ontvingen. Als

kapitein van het schip "De Vlieghenden Hert" moet hij er ook bij zijn geweest toen op 1 april 1572 Brielle werd bezet. In de zomer van 1572 kwam hij om het leven toen zijn schip vóór de Vlaamse kust door Spanjaarden werd aangevallen²².

In hoever heeft de vader gesympathiseerd met de opvattingen van Hembyze jr ? Hoe sterk zijn bij hem de rancunes geweest om het tragische lot van zijn zoon?

Het is zeer opmerkelijk dat Oranje al in de maanden vóór de Pacificatie, op 11 moment dat er bij de plotse dood van de Spaanse landvoogd Requesens in de Nederlanden een gezagsvacuum was ontstaan, in Gent het eerst contact opnam met Jan van Hembyze, zijn "bien bon amy". Zeer toepasselijk appelleerde hij "à la memoire de ceux qui n'oublièrent de faire une vengeance exemplaire du tort qu'ils pensent avoir receu" (nl. van de Spanjaarden), en herinnerde aan de belangrijke rol die Vlaanderen had gespeeld in het verzet van 1566-1567. "Nu liggen de kaarten goed, zo schreef hij, om het vaderland te bevrijden van de tirannie waaronder het zo lang gebukt ging door de brutaliteit van vreemdelingen... En aangezien gij, wegens de plaats die gij inneemt in Vlaanderen politiek bestel, evenveel macht hebt als verplichtingen tegenover het vaderland, vraag ik u thans de vruchten te tonen van de moed waarmee gij door uw goede naam zoveel vast betrouwen en zékere verwachting hebt gewekt in het hart van eenieder" ²³. Waaruit dan ten overvloede moet blijken dat Hembyze al langer bekend stond als één van de leiders van de anti-Spaanse en orangistische fractie in het graafschap. Zelf bevestigde hij dit in niet mis te verstane termen in juni 1584, toen hij vlak voor zijn terechtstelling in een ultiem genadeverzoek er zich op beroemde dat hij zich "ten tyde van het streng Spaensch Gouvernement, boven alle andere Edel-lieder, en vrome inzetenen hadt aangeboden, als het hoofd, en den byzondersten voorstaender van de Vryheydt van het Landt, en van de Religie, de welke hy ingebragt, en gemainteneert hadde door geheel Vlaanderen"²⁴: bevrijding van het land en vestiging van de (gereformeerde) "Religie", voor Hembyze vormden die doelstellingen een overbrekbare eenheid.

Deze Jan van Hembyze werd nu de drijvende kracht achter de politiek van het Comité der Achttien, bestaande uit orangisten die bovendien voor het merendeel overtuigde calvinisten" waren. Jonker Jan is in de daaropvolgende jaren de bezieler geweest van de belangrijke politieke rol van Gent, bezeten als hij was door de oude glans van zijn stad, die hij opnieuw een leidende plaats in Vlaanderen wou doen spelen, bloeiend ook op economisch gebied zoals in de middeleeuwen. Gent zou die rol spelen als een "nieuw Genève" aan het hoofd van een grote calvinistische republiek die heel Vlaanderen omvatte.

Nauwe bindingen tussen de Achttien en de gereformeerden

Op 1 november 1577 werd dus het revolutionair Comité der Achttien geïnstalleerd. Onmiddellijk moeten de Achttienmannen schikkingen hebben getroffen om de openlijke uitoefening van het calvinisme te herstellen. Dit althans deelt ouderling Willem Bogaerd vanuit Antwerpen mee in een brief van 1 december 1577 aan de Londense kerk. Hij doet hierin het relaas van gesprekken die hij enkele dagen tevoren gevoerd had met de predikanten Johannes Cubus en Pieter de Bert en ouderling Hans van Crombrugghe. De Bert, op dat ogenblik predikant te Rotterdam maar tijdelijk uitgeleend aan Gent, en Van Crombrugghe, ouderling van de Gentse kerk, waren naar Antwerpen gekomen met belangrijke brieven van zowel het Gentse Comité der Achttien als van de plaatselijke calvinistische kerk, bestemd voor Oranje en voor de kerkenraad van Antwerpen. De Bert bleek wel bereid iets los te laten over de toedracht van de zending. De Gentse Achttienmannen, "de welke van de principaelste vande stede syn", pleegden volgens hem in alles wat ze beslisten voortdurend overleg met de gereformeerde gemeente, Ze zouden "die vander gemeynte Christy" ertoe aangezet hebben binnen de stad te beginnen met openlijke predikaties en ze hadden daartoe al

hun medewerking beloofd. Vandaar de brieven aan Cubus, die nu weliswaar in Antwerpen beroepen was, maar nog steeds verantwoordelijkheid droeg voor zijn eigen gemeente Gent. Cubus begreep onmiddellijk dat de "sake van grooten gewichte" was. Hij wist dat er brieven vertrokken waren naar de Palts met de vraag om predikanten naar de Nederlanden te sturen. Op vraag van Oranje hadden de Staten van Holland 15.000 gulden uitgetrokken voor hun bezoldiging. Ze zouden naar Leiden komen om daar hun beroeping af te wachten naar diverse Nederlandse kerken, "waerouer de gemeeynten alhier te lande seer verblyt wesen". In het licht van de nieuwe situatie te Gent deed Cubus stappen om de uitvoering van die plannen te bespoedigen. Anderzijds begreep hij wel dat het Gentse voornemen volkomen indruiste tegen de bepalingen van de Pacificatie, en dat bijgevolg niet lichtzinnig kon gehandeld worden. Vandaar dat hij zich voornam ter plaatse in Gent de zaak te onderzoeken en vervolgens het advies te vragen van de prins te Antwerpen en van Marnix van Sint-Aldegonde te Brussel.

Bogaerd had nog meer vernomen. De Gentse gemeente en de Gentse predikant hadden elk een brief geschreven aan de Brugse gemeente. De brieven moesten afgegeven worden aan Jan van Vyven, de bekende ouderling aldaar. Deze laatste moet zozeer onder de indruk gekomen zijn van wat er in stond, dat hij ze meedeelde aan de Brugse magistraat. Overigens, zo gaat Bogaerd verder, weet ik niet wat er in die brieven stond, maar het valt wel te beduchten dat, nu ze in handen zijn van de overheid, "geen cleen nadeel ontstan is of sal" 26.

Uit deze belangrijke informatie kan dus worden afgeleid dat de Gentse Achtienmannen, onder leiding van Hembyze, al onmiddellijk na hun installatie bindingen hadden met de plaatselijke gereformeerden, dat zij verder de initiatiefnemers zijn geweest van de openlijke predikatie, en tenslotte dat ze de Gentse kerk gevraagd hebben de geloofsbroeders in Brugge aan te moedigen om ook daar in de openbaarheid te treden. Hembyze heeft zich van meetaf aan ingespannen om in het nieuwe stadsbestel het calvinisme een bevoorrechte, of veeleer nog een exclusieve positie te laten innemen. Vandaar onder meer zijn voortdurend herhaalde vraag aan predikant Pieter Haeghman om de gevluchte geloofsgenoten in Londen en elders uit te nodigen opnieuw naar Gent te komen²⁷.

Oranje zelf kwam op 29 december 1577 naar Gent, met het oog op de vernieuwing van de magistraat. Het is onwaarschijnlijk dat hij daar toen gesprekken gevoerd heeft over de mogelijkheid van publieke calvinistische prediking. Wel heeft hij zich neergelegd bij de keuze van de nieuwe magistraat: van de 26 schepenen die in zijn aanwezigheid en met zijn goedkeuring de eed aflegden (op vier waren ze allen neofieten in het ambt), waren er minstens 19 calvinisten. Onmiddellijk werd ook werk gemaakt van het uitzuiveren van de andere stadsambt die in handen werden gegeven van nieuwgezinden 29.

Het lag bijgevolg in de lijn van de verwachtingen dat de politiek van het nieuwe stadsbestuur, onder de hoede van een uitgesproken calvinistisch Comité der Achtien; er zou op gericht zijn de katholieke eredienst uit te schakelen. In februari 1578 begon de magistraat soldaten te legeren in de kloosters. Vanaf mei werd geestelijkheid lastig gevallen en in juli werd een echte golf van terreur ontketend 30.

Vorbereitung van de publieke uitoefening van het calvinisme

De calvinistische prediking, door Jan van Hernbyze en zijn medestanders zorgvuldig en doelbewust voorbereid, nam in februari 1578 een aanvang. In de laatste weken van deze maand preekten de Gentse dienaars des Woords niet alleen in stad zelf, maar ook op diverse andere plaatsen in Vlaanderen. Over die plotse ontwikkeling deden de predikanten Pieter Heijndrickssen en Jan van den Spiegele op 23 februari 1578 een enthousiast verhaal aan het Londense consistorie. "Het volk yuert boven maten zeere", zo schreven zij, "vele van gheen

cleenen qualiteyten so Wethouders, capiteynen, edel, notablen ende deghelicke borghers beghinnen henilieden by ons te voeghen, so dat yder vraecht ende verlanckt ons vermaninghe te hooren". Ze vroegen terstond een bijkomende predikant te sturen liefst iemand die veel talen kent aangezien er "hier vele gheleerde sophisten inde stadt zyn"; elke vervolging is verdwenen en het is hier voor een predikant even veilig als in Londen. Met trots zegelden de predikanten hun brief met "onsen ouden zeghel ons voortyden van de Tiranische Magistraet genomen ende nu wederomme vanden vrome gherestitueert" 31. Johannes Cubus haastte zich vanuit Antwerpen het verzoek te steunen. "om Christi ende syner ghemeynte wille, ende om der Stadts wille van Ghendt, aen de welcke soo vele gheleghen is, dewyle gheheel Vlaenderen syn ooghen op haer heeft" 32.

Op 22 maart 1578 vertrok Jacobt Regius (de Coninck), predikant van de Londense kerk, naar Gent, waar hij op Goede Vrijdag zijn eerste preek hield. Hij zou er één van de leidende predikante blijven tot de val van de stad in 1584; 33.

Enkele dagen tevoren was ook Nicasius vander Schueren, teruggekomen uit Maidstone, begonnen te preken in de stad en daarbuiten³⁴. Hij was een geboren Gentenaar, eertijds wijnverkoper in de Langemunt, die zich reeds tijdens het Wonderjaar had gemanifesteerd als predikant, niet alleen in zijn geboortestad maar ook in de streek van Turnhout³⁵. Alhoewel hij na 1578 omwille van zijn opvattingen sterk gecontesteerd werd door zijn medepredikanten te Gent, bleef ook hij als dienaar des Woords onafgebroken bedrijvig in de stad tot 1584. Als standplaats koos hij Dronghen, waar hij op 21 mei 1569 de vroegere abtswoning kocht³⁶.

Op het eind van 1577 en in 1578 is Gent onmiskenbaar de hefboom geweest van de snelle heropleving van het calvinisme in geheel Vlaanderen. De krachtige steun van de nieuwe machthebbers, met name van de kring rond Hembyze, was daar natuurlijk niet vreemd aan.

Vanuit Cent was het dat de Rotterdamse predikant Pieter de Bert³⁷ reeds einde 1577 naar Duinkerke trok. Op 2 januari 1578 schreef hij naar Arent Cornelisz te Delft dat omzeggens de hele burgerij van de stad de "papistische afgoderie" verlaten had en ter predikatie kwam. De magistraat, de gouverneur en de notabelen van Duinkerke evenwel stelden zich nog vijandig op. Bemoedigend vond hij het vooral dat voor de avondmaalsviering van 18 januari al 60 personen hun naam hadden opgegeven, "ende ick verwachter wel nog so vele ofte meer" 38.

Overall kan men vaststellen dat de opleving van het calvinisme onmiddellijk volgde op het militair-politieke ingrijpen van Gent. Het vroegste merkt men dat natuurlijk op het omliggende platteland. Sedert de laatste week van februari 1578 bedienden de Gentse predikanten de gereformeerde kernen te Zomergem, Hansbeke, Eeklo, Tielt, Deinze, Leeuwergem en Lokeren. Ze werden begin april tevens uitgenodigd naar Hulst, Aalst en Dendermonde, maar ze wensten daar, bij gebrek aan mankracht, voorlopig niet op in te gaan³⁹.

In februari 1578 bezette Gent de stad Oudenaarde. De hoogbaljuw François van Halewijn, heer van Zwevegem (hij zat op dat ogenblik gevangen in Gent) werd uit zijn functie ontheven en vervangen door ridder Willem van Maude, heer van Mansart⁴⁰. Bij deze nieuwe gouverneur-hoogbaljuw, "een dapper godvruchtich man" volgens de calvinisten, had de plaatselijke kerk "goeden toeganc", en hij gaf "der Gemeeynte goeden moet". Vandaar dat de Gentse predikant Jacobus Regius, toen hij er op Beloken Pasen voor het eerst ging preken, er tot zijn vreugde reeds een belangrijke gemeente vond, waartoe verscheidene vooraanstaanden behoorden, onder meer schepen Clement van den Driessche. Ook de dorpen in de buurt van Oudenaarde — behalve die tegenaan de taalgrens — waren al "meest alle metten vyere des Euangelii ontsteken" 41.

Kortrijk was op 13 maart 1578 door Gent ingenomen onder het voorwendsel dat de

stad gevaar liep in handen van de Malcontenten te vallen. Op 10 april werd er, naar het voorbeeld van Gent, een Comité der Achttien opgericht 42. In het voetspoor van de soldaten kwamen ook hier de Gentse predikanten. Jacobus Regius was er begin april op bezoek. Maar alhoewel hij er naar eigen zeggen "etlicke godvruchtige herten" gevonden had, was er daar toch nog geen eigenlijke gemeente gevormd 43.

Menen kreeg van Gent een Comité van Achttienmannen opgedrongen op 17 april 1578 44. Al in mei was er een predikant, de bekende Petrus Plancius 45.

Brugge kwam in de Gentse macht op 20 maart 1578. Het scenario is al bekend: oprichting van een Comité der Achttien op 22 maart, magistraatsvernieuwing op 26 maart. Hier waren de Gentse predikanten de soldaten enkele dagen vóór geweest. Reeds kort vóór 14 maart waren Jan van den Spieghele en Pieter Heijndrickxssen enige tijd aan Brugge uitgeleend; ze vonden er een "seer goet ende schoon beghinsel" van een calvinistische gemeente 46. Ze konden echter moeilijk gemist worden in Gent zelf.

De Brugse kerkenraad spaarde kosten noch moei te om een eigen vaste predikant te verkrijgen. Met dat doel werden reizen ondernomen naar Gent, Wervik, Menen, Ieper, Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Nieuwpoort, Middelburg en Arnemuiden. Alleen in de Zeeuwse plaatsen boekten ze enig succes. In april en mei gingen Johannes Sue, predikant te Middelburg, Jacob Baselius, predikant te Vlissingen, Hubert Francysone, predikant te Arnemuiden, en Lieven van den Borre, predikant te Geertruidenberg, zich elk anderhalve maand ter beschikking stellen van een jonge Brugse gemeente. Later verschenen Petrus Plancius, die zopas reeds werd genoemd, en Walrave Hermygii, predikant te Utrecht, eveneens als gelegenheidspredikanten 47. Er waren conventikels onder meer in de Kleine Verkensstraat, in de Ganzestraat en in het huis van de bekende ouderling van de kerk, Jan van Vyven 48.

Overal werden de predikaties nog in vrij beperkte kring en, gezien het seizoen, binnenshuis gehouden. Alhoewel ze ook in Gent nog steeds in privé-huizen werden georganiseerd, maakten de protestanten er dáár althans geen geheim meer van. Vandaar dat via de Raad van Vlaanderen, het hoge Vlaamse gerechtshof met zetel in Gent, op 26 februari het stadsbestuur gewaarschuwd werd geen predicaties toe te laten, aangezien dit in strijd was met de Pacificatie en gevaarlijk voor de afscheuring van andere steden en provincies 49. Van hun kant vroegen de Poorterij, de overdeken en de deken van het weversambacht op 18 april aan de magistraat toezicht te houden op de predicaties in en buiten de stad 50. Op 2 mei kondigde de Raad van Vlaanderen een plakkaat af van 22 april, waarbij — steeds in toepassing van de Pacificatie — gelast werd de verantwoordelijken van predicaties en "Oeffeningen van Religie op de maniere van Gereformeerde" voorbeeldig te straffen als verstoorders van de openbare rust. De Gentse magistraat weigerde dit plakkaat af te kondigen. Uit wraak liet de Krijgsraad 's nachts vier raadsheren die bekend stonden als uitgesproken katholieken van hun bed halen. 's Anderendaags werden in de drukkerij alle exemplaren van het plakkaat, die klaar lagen voor verzending over heel het graafschap, brutaal vernietigd, en terzelfdertijd werd met tromgeroffel in de stad afgekondigd dat niemand de protestantse predikanten nog mocht lastig vallen. Ostensief preekten die predikanten dezelfde dag op verschillende plaatsen: in de Hoogpoort, de Onderstraat, de Koningstraat, de Waaistraat en ten huize van één van de Achttien, alwaar zowat duizend mensen zouden vergaderd geweest zijns 51.

De Brugse magistraat trad veel gematigder en voorzichtiger op. Na klachten van katholieken besloot hij op 15 mei de verantwoordelijken van de klandestiene bijeenkomsten te ontbieden. Ingeval ze niet zouden inbinden, zou aan aartshertog Matthias gevraagd worden welke gedragsregel men in dezen moest volgen. Op 21 mei gingen Gerard van Volden en de tien belangrijkste ambachtsdekens op hun beurt officieel protesteren tegen de "secrete

predicatiën in huusen van zekere particuliere borghers deser stede" 52. Alhoewel de magistraat gevraagd had deze informatie niet mee te delen aan de leden van de ambachten, circuleerden weldra de wildste geruchten in de stad. De meerderheid van de schepenen was van oordeel dat, om de rust te herstellen, moest geprobeerd worden de predicaties en elke uitoefening van de gereformeerde godsdienst te doen ophouden (29 mei). Toch durfde men niet verdergaan dan het publiceren van een hallegebod op 31 mei, waarbij verboden werd valse geruchten te verspreiden en mekaar voor "geus" of "papist" uit te schelden 53.

De eerste publieke predicaties

De steeds scherper wordende religieuze tegenstellingen van die maanden moeten mede gezien worden tegen de politiek-militaire achtergrond. Na de verpletterende nederlaag die de Staatse troepen bij Gembloers (31 januari 1578) hadden moeten incasseren, werden de geestelijken ten zeerste gewantouwd als potentiële verraders die, afkerig van de Generaliteit, op middelen zonnen om het land in handen te spelen van Don Juan en de Spaanse troepen. Zo kregen de Gentse machthebbers een voor velen aanvaardbaar motief in handen om het katholicisme uit te schakelen en te vervangen door de gereformeerde religie. Volgens een mededeling van Oranje in de Staten-Generaal verscheen er in mei in Gent een vlugschrift, waarin geëist werd de ketterplakkaten zoals vroeger met galg, beulzwaard en brandstapel, weer in werking te stellen. Volgens hem goot dit pamflet in de stad nog olie op het vuur 54. Steeds volgens de prins zouden er ook in Brugge en Kortrijk plannen gesmeed zijn tegen de nieuwe leer 55.

Overall waren in het bijzonder de bedelmonniken voorwerp van haat en verdenking. De Pinksterstorm van 1578 (18-22 mei) te Gent was dan ook in de eerste plaats tegen de augustijnen, de karmelieten, de dominicanen en de minderbroeders gericht. Officieel werd de wraakactie gemotiveerd door te verwijzen naar een bericht uit Brugge dat er zowel in de Brugse als de Gentse en de Hulstse kloosters van de bedelorden op grote schaal homoseksuele praktijken gepleegd werden 56. De vier kloosters werden grondig geplunderd en uiteindelijk gesloten. De kloosterlingen, van alles beroofd, moesten elders een onderkomen zoeken 57.

Het werd duidelijk dat het stadsbestuur met deze gewelddadige uitdrijving ook geheel andere bedoelingen had. Het Gentse consistorie deed in een brief van 29 mei aan Londen het hele verhaal van wat er in de kloosters was gebeurd en trok daar de voor de hand liggende conclusie uit: "zo dat wy verhoppen onghetwijffelt met wille der Notablen 58 in zeer korte tyt de voorseide clooster kercken te ghebruycken om oentlick des Heeren Heilig woort daer in te prediken" 59. Zo geschiedde ook. De predikheren- en de dominikanerkerken werden witgekalkt en omgevormd voor de calvinistische eredienst. Op 1 juni hadden er, onder grote belangstelling, de eerste openbare predicaties plaats, terwijl onmiddellijk tevens een aanvang werd gemaakt met het catechismusonderricht voor kinderen. Op 4 juni werd in de kerk van het Tempelhof ook in het Frans gepreekt door een Fransman 60.

Reactie van Oranje op de schending van de Pacificatie van Gent

Al in mei 1578 had Oranje de Gentse predikant Jacobus Regius bij zich ontboden te Antwerpen, en hem zijn groot ongenoegen laten blijken over het drijven van de gereformeerden te Gent; "Ja" zo doet Regius later zelf het relaas van het gesprek — "ons straffelick achte, dat wy onse huyspredicatie alsoo ruchbaer maecten, meer dan eenige andere gemeynten". De predikant had daarop zijn broeders op het hart gedrukt zich toch vooral kalm te houden, maar nauwelijks was hij als deelnemer aan de Synode naar Dordrecht vertrokken, of het hek was helemaal van de dam. Daar vernam hij op 4 juni het nieuws van de eerste publieke kerkdiensten te Gent drie dagen tevoren 61.

Op de Nationale Synode van Dordrecht, geopend op 3 juni, was in de wandelgangen het

gebeurde te Gent hét gespreksonderwerp van de dag. Men beseftte goed dat door dit nieuwe feit zowel op het kerkelijke als op het politieke vlak grote moeilijkheden te verwachten waren. Oranje en de Staten-Generaal hielden krachtig vast aan de Pacificatie omdat deze het enige middel was om het zo moeizaam bereikte samengaan tussen de opstand in het Noorden en de beweging in het zuiden te bewaren. Zelfs als men aan de bepalingen van de Pacificatie een zeer ruime interpretatie gaf, dan nog was met het houden van geheime protestantse bijeenkomsten in de katholieke gebieden reeds de grens van het toelaatbare bereikt. In Gent was die grens nu mateloos ver overschreden. Er ontstond hier dus een kerkelijk en politiek probleem van eerste orde.

Niet zodra was het nieuws van de feiten te Gent binnengelopen in Dordrecht, of de Synode stuurde Jean Taffin, hofprediker van de prins, naar Antwerpen om Oranje's reactie te vernemen⁶². Tijdens Taffins audiëntie bij de prins op 5 juni vertoefde ook Regius te Antwerpen, op terugreis naar Gent. Na afloop kreeg de Gentse predikant van Taffin en van een tweede hofprediker, Pierre Loyseleur de Villiers, te horen "hoe grootelick dat het doen dier van Ghent syner Excellentie mishaechede".

De arme Regius werd door de hofpredikers hard aangepakt, en met "hooghe woorden" werd hij aangemaand Gent te doen inbinden, wilde hij "zyner Excellentie niet de hoogste swaericheit ende den vaderlande het merckelicste pericule aenbrengen". Ontdaan reisde Regius naar Gent. Direct na zijn aankomst op 6 juni riep hij de broeders bijeen. Dezen lieten zich niet pramen: eendrachtig waren ze van mening dat de publieke kerkdiensten moesten verdergaan aangezien "het weluaren deser stat, ende oic den welstant aller gemeynnten in Vlaenderen die op ons de ooge hebben, daeran hynck" 's Anderendaags, 7 juni, lag er al een brief van Oranje aan de predikanten van Gent, waarin kort en krachtig een halt werd toegeroepen aan de Gentse plannen. Onverwijld gingen de predikanten de brief tonen aan de Achttienmannen. Dezen vonden dat men er zich Mets moest van aantrekken en dat de publieke preken onverminderd doorgang moesten vinden. Na veel twijfels besloot Regius uiteindelijk zich bij dat standpunt aan te sluiten, en op 8 juni preekte hij zelf in de dorninikanerkerk, "beide met vrymoedicheyt ende beven, op den Heere alleene siende ende op syn gemeynthe". ⁶³

De gebeurtenissen te Gent hadden onmiddellijk een weerslag in Brugge. Op 10 juni vroeg de magistraat aan het hof of de preken nu al of niet mochten getolereerd worden. Vier dagen later kwam er van aartshertog Matthias een brief waarin de gereformeerde predicaties en godsdienstoefeningen formeel verboden werden. Dezelfde dag veroordeelde Oranje in een brief aan de magistraat en het Brugs consistorie het "schandaal" dat die van de religie dagelijks veroorzaakten ⁶⁴. Op 21 juni werden de ouderlingen Jan van Vyven en Ferdinand Leys door de magistraat uitgenodigd de preken voorlopig op te schorten. Ze weigerden, maar beloofden elk schandaal te vermijden. In Gent was er grote misnoegdheid over het optreden van het Brugse stadsbestuur. De Brugse Achttien haastten zich mee te delen dat er van hun kant absoluut geen kwade trouw bestond tegenover de Gentenaars, maar dat men in Gent toch moest begrijpen dat elke magistraat naar eigen inzicht moest kunnen handelen volgens de noodwendigheid in eigen stad. Maar wat er ook van zij, erg streng heeft de Brugse overheid de verbodsbe-palingen wel niet toegepast. Aangezien de preken onverminderd voortgezet werden, gingen het vicarissen-generaal en het kapittel van Sint-Donaas, in naam van de Brugse geestelijkheid, op 9 en 21 juli aandringen op rigoureuze maatregelen ⁶⁵.

De Nationale Synode van Dordrecht

De houding tegenover de publieke predicaties te Gent was één van de onderwerpen van discussie in de marge van de Synode te Dordrecht. De eigenlijke opdracht van de Synode

bestond er in zorg te dragen voor de vaststelling van de kerkorde, rekening houdend met de gewijzigde situatie na de Synode van Emden (1571).

Het blijkt dat de kerkorganisatie, zoals ze voor Vlaanderen te Emden was vastgesteld, begin 1578 al verder was uitgewerkt. De oorspronkelijke Vlaamse classis was opgesplitst in een "Oostvlaendersche" klasse, min of meer onder toezicht van Gent, en een "Westvlaendersche" klasse, geleid vanuit Hondschoote. Met het oog op de samenstelling van een delegatie naar Dordrecht hielden beide classes op 10 mei 1578 een gezamenlijke bijeenkomst te Wervik. Als hun afgevaardigden werden aangewezen de predikanten Jacobus Regius van Gent en Petrus Plancius van Komen, Wervik en Menen, en verder de ouderlingen Lowijs van der Veste van Eeklo en Joris Herrewijn van Hondschoote. Hun credentiebrief werd verstrekt door de predikant van Hondschoote, Adriaan Obry⁶⁶.

In Dordrecht werden de twee Vlaamse klassen verheven tot twee particuliere synoden:

— Oostvlaamse synode, bestaande uit de classes Gent, Brugge, Kortrijk en Oudenaarde;

— Westvlaamse synode, bestaande uit de classes Ieper, Diksmuide, Veurne, Nieuwpoort, Menen, Cassel, Sint-Winoksbergen, Broekburg en Grevelingen. Gent zou de zorg op zich nemen van de Oostvlaamse synode, Ieper van de West-vlaamse synode ⁶⁷.

Deze onderverdeling was evenwel slechts "hij provisie" vastgesteld. In werkelijkheid fungeerde er aanvankelijk slechts één classis en één particuliere synode, namelijk de Oostvlaamse, waarin de Westvlaamse opgenomen was.

De Synode van Dordrecht werd gehouden op een ogenblik van plotse en zeer snelle doorbraak van het calvinisme in Vlaanderen. Het was dus begrijpelijk dat de synode overstelpt werd met verzoeken om bijkomende predikanten.

Vragen allereerst van Gent. De Achttienmannen zelf hadden in een brief aan de synode "eenighe gheleerde ende godtsvruchtighe Ministers" gevraagd, er op wijzend dat "wy alhier in dese stadt een groot en yverich volck hebben". Men moest bedenken "hoe vele aen onse stad van Ghendt (die wy na Codes woort begheeren te reformeren) gheleghen is". Zij hadden daarbij gedacht aan drie predikanten die ze zeer goed kenden: Pieter Datheen, die reeds in 1566-1567 in Gent gediend had; Werner Helmichius, "wiens broeder 68 oyck by ons in saligher ghedachtenisse is", en David Arondeaux, "bij ons alhier opgevoedt".

De Synode besloot alvast Pieter Carpentier, predikant te Schiedam⁶⁹, tijdelijk bij lening naar Gent te doen gaan. Toen de Gentse predikant Regius, na het nieuws vande eerste predicatie in zijn gemeente, besloot onmiddellijk huiswaarts te keren, vergezelde Carpentier hem daarbij. Tegelijk stuurde de Synode een brief naar Gent met de mededeling dat ze op de drie gevraagde predikanten niet moesten rekenen. Op het moment echter dat die brief in Gent aankwam, was Arondeaux daar aanwezig. Hij liet duidelijk verstaan heel veel te voelen voor een predikantenpost in Gent, en er spijt van te hebben dat hij zich naar Brussel had laten beroepen. De Gentse kerkenraad schreef bijgevolg terug naar Dordrecht: Arondeaux is een predikant "die van nature deser stat toebehoort ende die alhier niet alleen met vreuchde, maer oic met groeier vrucht dienen mochte, overmits hy hier by velen bemint is".

De Achttien schreven in dezelfde zin: Arondeaux is een burger van deze stad en moet dus hier predikant worden. Begrijpelijk was de kerkenraad van Brussel verbolgen over deze gang van zaken. Met veel moeite hadden ze Arondeaux met zijn familie vanuit Frankenthal naar hier gekregen, "en nu wert ons het broot midden op den wech vuyt den mont getrocken". Zij hadden hem rechtmatig beroepen en ze dachten er niet aan hem weer te laten schieten.

Naast Arondeaux vroegen ze bovendien nog twee bijkomende predikanten, Datheen en Helmichius. Dit drietal werd dus én door Gent én door Brussel opgeëist. Om het nog moeilijker te maken liet ook Antwerpen rechten gelden op Helmichius, terwijl Oranje Pieter Datheen eveneens graag in Antwerpen had gezien ⁷⁰. Antwerpen bleef uiteindelijk als enige

in de kou staan. Brussel kreeg Arondeaux, Datheen ging later naar Gent, Helmichius vond zijn arbeidsveld in Utrecht.

Het optreden van het "inhalerige" Gent heeft in die dagen links en rechts nogal wat kwaad bloed gezet bij de gedupeerde gemeenten. Londen was boos omdat ze hun predikant Regius, die slechts voor een beperkte periode aan Gent geleend was, niet terugkregen⁷¹. Schiedam legde zich node neer bij het feit dat ze, door het plotse vertrek naar Gent van hun predikant Carpentier, voor voldongen feiten waren geplaatst⁷². In Antwerpen en Brussel vond men de kruiperijen van Gent niet fair.

Gent had alvast zijn voornaamste doel bereikt: de toppredikant van het ogenblik, Pieter Datheen, werd door de Synode van Dordrecht, waarvan hij zelf voorzitter was, naar de Vlaamse stad beroepen. Dit besluit van de Synode is ons niet uit de Acta bekend. Datheen getuigde later evenwel dat hij — weliswaar tegen de wens van Oranje in — "de Ordonnantie des gantzen Synodi heeft moeten naercomen, welcke hem tot dienst der Gemeeynte van Gendt verordonneert hadde"⁷³.

Ook Brugge greep de bijeenkomst van de Dordtse Synode aan als een unieke kans om eindelijk een vaste predikant te beroepen. Ouderling Jan van Vyven vertrok op 19 mei 1578 voor een lange reis van vijf weken naar Leiden en Dordrecht, om er te proberen een "gheleerden" predikant te verkrijgen⁷⁴. Hij had een aanbevelingsbrief mee voor de Dordtse Synode, waarin de predikanten Johannes Sue en Jacob Baselius (de geleende predikanten van Middelburg en Vlissingen) en de leden van de Brugse kerkenraad onderstreepten dat "die kercke Godts alhier sulken waesdom ghenomen heeft", en waarin aan een gegadigde voor het predikantenambt te Brugge beloofd werd "soo vele lijn stypendium aengaet, dat hy over ons niet claghen en sal"⁷⁵.

De Synode stelde zich in verbinding met Leiden in verband met de kandidatuur van Karel Ryckewaert, alias Theophilus, tweede scriba van de Synode. Caspar Coolhaes deelde mee dat de Leidse gemeente wel bereid was Ryckewaert voor een viertal weken aan Brugge uit te lenen, maar geen dag meer⁷⁶. De vele geleende predikanten moe, heeft Jan van Vyven dit voorstel vermoedelijk afgeslagen: Ryckewaert is nooit naar Brugge gekomen". Van Vyven ving ook bot in de Leidse universiteit. Namens de Synode was daar gevraagd of Johannes Bollius, doctor in de theologie, tijdelijk of definitief naar Brugge mocht beroepen worden. Het antwoord van de curatoren was negatief: men kon onmogelijk één van de beide theologieprofessoren missen⁷⁸. De lange reis van Van Vyven had dus niets opgeleverd.

Zijn collega-ouderling Pieter van Dycke, reisde op zijn beurt naar Leiden. Met meer succes. Hij slaagde er eindelijk in een vaste "gheleerden" predikant te laten beroepen: Caspard Gent, sinds kort professor Hebreeuws aan de universiteit, nam op 6 juli 1578 zijn taak op in Brugge. Spoedig daarop kreeg hij het gezelschap van Johannes Arcerius, predikant te Gorinchem. Deze bediende vanuit Brugge tevens de gemeente te Sluis. Op 1 oktober tenslotte kwam een derde predikant in dienst: Theodoor van den Berghe, overgekomen uit Colchester in Engeland⁷⁹.

Middelerwijl was in juli 1578 ook een Franse kerk opgericht, bestemd voor de arbeiders uit de streek van Armentières die door Brugge sinds de jaren 60 waren aangetrokken voor het introduceren van de "nieuwe draperie" in de stad g°. Jean Haren (Harenus), die sinds 26 juli regelmatig had gepreekt, was vanaf 13 oktober vaste predikant van de Waalse gemeente⁸¹.

Openbare predicatie in heel Vlaanderen (juli-september 1578)

Een week na de terechtstelling van drie minderbroeders en twee augustijnen op de Vrijdagmarkt (28 juni 1578) begon in Gent de vernieling van kerken en kloosters, en brak er

een golf van terreur los tegen de geestelijkheid. De golf breidde zich uit tot de wijde omgeving. Een anoniem gebleven Gentse kroniekschrijver tekende in zijn dagboek onder de datum 29 juli 1578 op: "de 2500 ingezetenen van de stad die de ondergang van de roomse religie gezworen hebben hopen dat tegen half augustus, tijdstip van de wetsvernieuwing en van het einde van het mandaat van Hembyze, alle kerken zullen gebroken en alle priesters uit de stad zullen verdreven zijn" 82. Einde augustus was in de stad en ook in de hele Gentse regio de openlijke uitoefening van het katholicisme volkomen gestaakt.

Alle kerken werden gesloten, met uitzondering van deze die voor de gereformeerde diensten ter beschikking werden gesteld. In Gent waren dat de Karmelietenkerk, de Predikherenkerk en de Weverskapel voor de Vlamingen, het Tempelhuis voor de Waalse gemeente. De rol van het stadsbestuur in dit alles was aanzienlijk⁸³, en de gereformeerden gaven dit ook grif toe. In een bericht van 21 juni aan de Londense kerk spraken ze van de "groote ghenade die God onsen Vaderlande, ende in zonderheyt dese stadt is bewysende tot grooten voortganck inden Euangelio", en verheugden ze zich over de "godtsalighe Overheyt", die de wens had uitgesproken de kerk in de stad zodanig te reformeren "dat zy mochte wesen een exemplaar (= voorbeeld) des gantschen Nederlanden" 84.

In toepassing van een besluit van de Synode van Dordrecht⁹⁵ werd reeds op 1 juli een calvinistische school opgericht. Op die dag trok, in naam van de magistraat en de Achttienmannen, de stadssecretaris Jan van Campene naar het bisschoppelijk seminarie (het voormalig Hiëronymietenhuis) om het om te vormen tot een Latijnse school volgens de leer van Calvijn 86. Op 13 juli woonde voorschepen Jan van Hembyze, samen met het College der Achttien en verscheidene schepenen ostensief de preek bij in de Predikherenkerk. Daardoor gaf het stadsbestuur publiek te kennen dat het calvinisme de enige openlijk erkende confessie was in de stad⁸⁷. Gent moest in hun ogen een nieuw Genève zijn, van waaruit heel Vlaanderen tot een calvinistische republiek zou omgevormd worden. Overal ging inderdaad de vestiging van de militaire en politieke invloed van Gent gepaard met het in bezit nemen van de kerken door de calvinisten.

Eerst werd nog een poging gedaan om langs legale weg het doel te bereiken. De Gentse Achttien vroegen aan de Vier Leden van Vlaanderen overal "een plaetse overdeekt zynde" ter beschikking te stellen voor de gereformeerde godsdienstoefeningen. Toen dit geweigerd werd 88 greep men dan maar naar andere middelen.

Op de dag van de inname van Ieper door Gentse ruiters (20 juli 1578) werden daar alle kerken vernield⁸⁹. Op 23 juli werd de Ieperse Sint-Niklaaskerk ter beschikking gesteld van de gereformeerden en op 25 juli hield een predikant er de eerste dienst⁹⁰. Van Ieper ging het naar Rijsel, maar hier mislukte het Gentse opzet omdat het garnizoen niet toegelaten werd en de predicaties er niet geduld werden⁹¹. Vanuit Ieper werden wel Veurne, Poperinge⁹², Belle, Diksmuide, Cassel, Sint-Winoksbergen en Duinkerke in het Gentse kamp binnengeleid, met de gekende gevolgen voor de openbare predicaties in de stadskerken. Op de meeste plaatsen daar zal ongeveer gehandeld zijn zoals in Sint-Winoksbergen. Alhoewel daar al sinds september 1578 twee predikanten werkzaam waren⁹³, vroegen burge-meester Willem de Vos, de leiders van de gereformeerde kerk en de drie kapiteins van het garnizoen op 24 oktober 1578 Reynout Donteclock, predikant te Delft, in leen voor zes maanden. Ze deelden mee dat "de misse ende papisteghe diensten met hueren papen gansch teenemael vutgheroyt zijn"; wel was het zo dat "een groot deel vande borgheren begheven blijven totter Roomsche relligie ende onder hemlieden de principaelste ende ghequaliffierste", maar een goede predikant zou veel voordeel kunnen brengen aan "onse jonghe upcommende kercke" 94.

In Eeklo legden de calvinisten op 25 juli met geweld beslag op de parochiekerk⁹⁵. Michiel Panneel, teruggekomen uit Norwich en sinds korte tijd werkzaam te Middelburg,

werd vier dagen later als vaste predikant beroepen⁹⁶. In Oudenaarde waren sinds dezelfde tijd de gereformeerden "in saysine ofte ghebruucke van alle de kercken der voorseyde stede"⁹⁷.

Opzienbarend was op 22 juli de eerste preek in de Sint-Maartenskerk te Kortrijk, door niemand minder dan Pieter Datheen. De dienst werd bijgewoond door de Kortrijkse Achttien en de voltallige magistraat. Nog dezelfde dag deed Datheen in een enthousiaste brief aan Londen het relaas. Alhoewel er geen officiële publiciteit was gemaakt voor de diensten, en de dag en het uur niet waren meegedeeld, waren er meer dan duizend toehoorders. Er was hier dus dringend nood aan een vaste predikant, zo stelde hij ⁹⁸. Nadat ook de Onze-Lieve-Vrouwekerk einde augustus grondig leeggehaald was, stonden vanaf begin september 1578 de beide kerken ter beschikking van de protestanten ⁹⁹. Jan Lamoot, predikant te IJsselmonde, preekte er herhaaldelijk en werd einde september beroepen als vaste predikant ¹⁰⁰.

Tegen het einde van de maand augustus 1578 preekten in alle door Gent bezette steden de calvinisten publiek in de parochiekerk ¹⁰¹. Alleen in Brugge en de steden van het Brugse Vrije — met uitzondering van Eeklo — bleef voorlopig het katholicisme gehandhaafd. Wel werd in Brugge reeds op 6 augustus 1578 het Jesuïetencollege gesloten ¹⁰² en kregen de hervormden op 28 augustus de parochiekerk van Sint-Anna¹⁰³ ter beschikking om hun diensten te houden ¹⁰⁴. Maar eerst op 25 september barstte ook hier de beeldenstorm in alle hevigheid los. Jean Perez de Malvenda kon slechts op het laatste nippertje de relikwie van het Heilig Bloed redden door ze in zijn huis te verbergen. De katholieke eredienst werd in de hele stad opgeschort. Op 31 oktober echter probeerde de magistraat de gemoederen te bedaren. Alle parochiekerken werden opnieuw ter beschikking gesteld van de katholieken, terwijl de gereformeerden de kloosterkerken van de karmelieten en van de augustijnen, en de kapel van Sint-Jan kregen¹⁰⁵. Op 8 november aanvaardde Brugge, als eerste stad in Vlaanderen, de Religievrede.

Gent bleef intussen hardnekkig aan zijn eenmaal ingenomen standpunt vasthouden. Een verzoek van de Staten om ook aan de roomsen enige kerken te gunnen, werd door de Achttien resoluut afgewezen: de verscheidenheid van diensten zal twist en tweedracht voortbrengen onder het volk, en daarom behoort er maar één geloof en één lering toegelaten te zijn ¹⁰⁶. Gent wilde niets van de Religievrede weten die een beperkt herstel van de roomse afgoderij" zou brengen.

Deze radicale houding werd van kerkelijke zijde ge-schraagd door Pieter Datheen, die eindelijk in Gent was aangekomen en er op 18 september de eerste predicatie hield in de Sint-Baafskathedraal ¹⁰⁷: hier, zoals zijn preek in de Kortrijkse Sint-Maartenskerk twee maanden tevoren, een fel opgemerkte gebeurtenis! Gent had zich alle moeite gegeven om van de Synode van Dordrecht zijn beroeping te verkrijgen, waarbij het stadsbestuur en de kerkelijke leiders de handen in elkaar hadden geslagen. Het initiatief was genomen door Jan van Hembyze zelf, die op 13 juni 1578 de predikanten van de stad bij zich had ontboden om aan te dringen op de komst van Datheen¹⁰⁸. Nog dezelfde dag liet Hembyze, op naam van het College der Achttien, een brief vertrekken naar "onse lieue ende beminde broederen in Christo dienaers des goddelicken woods ieghenwoordich versamelt op het Synodus van Dordrecht". Er werd herinnerd aan Datheens vruchtbare arbeid in Gent in 1566-1567 ¹⁰⁹ en aan "den grooten onvuntsprekelicken yuer die alle menschen hier tot hem hebben". Hij werd uitgenodigd onverwijld naar Gent te komen "om alle goede ordre ende kerckelicke politie te stellene, ende goede scholen op te rechtene ende de zelve door zyne presentie 't authoriserene... Waerinne hy onse kercke ende alle andere hier omtrent ghelegghen eenen goeden ende salighen dienst doen sal ¹¹⁰. Het succes bleef niet uit: Datheen kwam in september 1578 in Gent aan ¹¹¹.

Pieter Datheen is vermoedelijk mede verantwoordelijk geweest voor de komst van de landsheer van zijn vroeger ambtsgebied in Frankenthal, Johann Casimir van de Palts. Deze fanatieke 'papenvreter' kwam op 10 oktober naar Gent om er met zijn soldaten het calvinistisch regime te ondersteunen. Heel deftig ging Datheen in Gent te keer tegen de Religievrede van Oranje en tegen de katholieken 112. Hetzelfde deed Herman de Strycker, alias Moded, ook al iemand die reeds in 1566-1567 in Gent gepreekt had. Hij arriveerde in de stad op 5 oktober 113.

Veel gematigder waren Adriaan Saravia, die in september uit Londen overkwam 14, Jacobus Kimedoncius, een geleerde predikant die in Genève had gestudeerd en die begin oktober in Gent was, en Johannes Bollius, een Nieuwkerkenaar die zijn studies in Heidelberg had gedaan en vanaf november in Gent werkte 115.

Landelijke organisatie van de calvinistische kerk

Het is verbazingwekkend vast te stellen dat in juli 1578 op enkele weken tijd tot in de verste uithoeken van Vlaanderen een calvinistische organisatie kon worden opgebouwd. Op het eind van die uiterst woelige zomermaand, op 29 en 30 juli, werd in Gent een classicale vergadering gehouden. De Oostvlaamse classis werd er in drieën verdeeld :

- 1) Brugge met de plaatsen in de omgeving;
- 2) Gent, Eeklo, Zomergem, Hansbeke, Ursel, Tielt, Deinze, Lokeren, Eksaarde, Dendermonde, Axel, en andere gemeenten, mochten die gesticht worden;
- 3) Oudenaarde, Ronse, Leupegem, Edelare, Etikhove, Mater, Brakel en omliggende plaatsen.

Op de classicale vergadering van 3 november, eveneens te Gent, werd de Oostvlaamse classis als volgt onderverdeeld :

- 1.) Gent, Lokeren, Moerkerke, Eksaarde, het land van Waas en omliggende dorpen.
- 2.) Dendermonde, Aalst, Ninove, Geraardsbergen en omliggende plaatsen;
- 3.) Hulst, Assenede, Axel, Boekhoute, Ertvelde en omliggende plaatsen;
- 4.) Eeklo, Lembeke, Waarschoot, Kaprijke, Zomergem, Adegem, Sint-Laureins, Ursel, Watervliet en omgeving;
- 5.) Tielt, Deinze, Nevele, Aalter, Hansbeke, Landegem, Merendree, Nazareth en omliggende plaatsen.

Dat er steeds maar opnieuw moest georganiseerd en opgesplitst worden weerspiegelt goed de snelle groei van het aantal gemeenten. Uit andere gegevens 116 blijkt immers dat er op elk van de genoemde plaatsen een eigen kerkenraad aanwezig was, meestal ook een beroepen predikant. Tegen het eind van 1578 tellen we reeds minstens een vijftigtal predikanten in Vlaanderen, niet alleen in de grote steden, maar zelfs in kleine plattelandsdorpen. Hoezeer men inderdaad ook het platteland bij de religieuze vernieuwing wou betrekken, blijkt wel uit een beslissing van de classicale vergadering van 3 november 1578. De afgevaardigden van Gent vroegen er hoe men het best de roomse religie in de omliggende dorpen kon verhinderen, en de voortgang van de gereformeerde gemeenten bevorderen. De classis besloot aan het Gentse College der Achttien te vragen aan alle priesters de uitoefening van de katholieke eredienst te verbieden. De predikanten van hun kant moesten zoveel mogelijk ook in de buurdorpen preken 117.

Tegen het begin van 1579 was de organisatie van de calvinistische kerk in Vlaanderen voltooid. Vijftien klassen waren er nu, die op hun beurt voor de geregelde uitoefening van het kerkelijk bestuur enige nabijgelegen gemeenten groepeerden. De vijftien classes omvatten het hele gebied van Duinkerke tot Dendermonde en van Axel tot Ronse. Ook het platteland was volwaardig opgenomen. Op 46 dorpen van de kasselrij van de Oudburg (het gebied rond

Gent) waren er 22 die een eigen calvinistische gemeente met eigen predikant bezaten. De kerkleiding werd bezoldigd uit de Gentse centrale kas van in beslag genomen kerkelijke goederen. Uit diezelfde kas putte men voor de organisatie van een voortreffelijke armenzorg en voor de uitbouw van het onderwijs. Zelfs sommige plattelandsdorpen, die vroeger nooit een school bezeten hadden, kregen nu een leraar, die catechismus onderwees en uit de Bijbel voorlas, en de kinderen ook leerde lezen en schrijven 118.

Besluit

Tussen november 1577 en juli 1578 heeft zich in Vlaanderen op het kerkelijk vlak een revolutionaire ommekeer voorgedaan, die als het ware een herhaling is geweest van wat er zich tijdens het "Wonderjaar" 1566 had afgespeeld. Met dit verschil evenwel dat thans de consequenties veel verderreikend waren. Hand in hand met de machtsuitbreiding van Gent werd in grote delen van Vlaanderen een calvinistische kerkorde opgezet. Dat het ingrijpen van de politieke machthebbers in Gent hierin allesbepalend is geweest wordt aangetoond door het feit dat Brugge, waar de magistraat omzigtiger optrad en dat door Gent enigszins werd ontzien, een veel minder radicale koers heeft gevaren en ook het eerst bereid was om de Religievrede te aanvaarden.

Natuurlijk mag men in die revolutie de stuwende kracht van de basis niet ontkennen. Er bestond een goed georganiseerde minderheid van vastberaden calvinisten die er van overtuigd waren dat alleen "de waarheid" gepredikt mocht worden en dat een eind moest gemaakt worden aan alle roomse "afgoderij". Zo moet de betekenis van de bekende Brugse ouderlingen Jan van Vyven, Pieter van Dycke en Godefroot Slabbaert, de Eeklose ouderling Lowijs van der Veste, de Gentse ouderling Hans van Crombrughe, de Hondschootse ouderling Jan Herrewijn, allen personen die al sinds omstreeks 1560 tot de calvinistische kopstukken behoorden in hun stad en ook nu weer sterk op het voorplan traden, zeer groot geweest zijn. Vele bannelingen, die om den gelove zoveel in have en goed geleden hadden, kwamen na de opschorting van de geloofsvervolgung de gelederen versterken en vormden een uiterst werkzaam ferment in de stijgende spanning en onrust.

Predikanten van aanzien kwamen eerst uit Londen, Leiden, Delft, Rotterdam en Schiedam, later uit Frankenthal; de mindere goden onder de dienaren des Woorts kwamen uit de Engelse plaatsen Maidstone (Johannes Cubus, Pieter Haeghman, Nicasius vander Schueren, Adriaan Obry), Yarmouth (Jan van den Spieghele) en Colchester (Theodoor van den Berghe). Een hele reeks predikanten die tijdens het "Wonderjaar" (1566) in de streek van Gent actief waren geweest, waren er ook nu weer. Sympathie voor het nieuwe was er in brede kring en met welgevallen zagen velen een eind maken aan de bevoorrechte positie van de roomse kerk, die in hun ogen in talrijke opzichten corrupt was. En tenslotte heeft de "democratische" houding van het nieuwe bestuur goed ingespeeld op de — nogal vage — sociaal-revolutionaire aspiraties van de meest bedreigde bevolgingsklassen 119. Gemakkelijk konden deze krachten dan ook gemobiliseerd worden tegen de katholieke kerk.

Maar uit het verloop van de gebeurtenissen blijkt toch overduidelijk dat in de eerste plaats Hembyze en een aantal radicale medestanders de werkelijke motor zijn geweest van de revolutionaire ommekeer op politiek en kerkelijk gebied. Beide factoren waren toentertijd onmogelijk van elkaar te scheiden: Spaanse Overheersing en katholicisme werden — terecht zoals de verdere geschiedenis zou leren — op één lijn geplaatst. Overigens waren de doelstellingen van Hembyze niet zo verschillend van deze van Willem van Oranje; alleen over de middelen om het doel te bereiken bestond er een grondig verschil van mening. Woltjer 120 heeft onderstreept dat de prins al vanaf ca. 1568 gedacht heeft dat een brede protestantse

volkskerk, die de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking zou omvatten, toen tot de mogelijkheden behoorde. Bijgevolg zou het dulden van katholieken in de nieuwe staat slechts een probleem van tijdelijke aard zijn; de gedachte lag bij hem voor de hand dat de oude godsdienst onder de morele en politieke druk van de "gezuiverde" hervormde religie op de duur vanzelf zou bezwijken. Hembyze daarentegen zag geen heil in het geduldig wachten op de uitslag van dit spontaan proces. Hij heeft doelbewust de ontwikkelingen gebruskeerd en resoluut gekozen voor een sterk geprofileerd calvinisme à la Datheen. Anders dan bij Oranje was er bij hem geen plaats voor een erkenning van de rechten van een (katholieke) "minderheid".

Direct na de putsch van 28 oktober 1577 heeft hij dat al laten blijken, en zonder tijd te verliezen heeft hij reeds in november de nodige contacten gelegd met de calvinistische voormannen in zijn stad en daarbuiten. Hij schreef zelfs - op naam van de Achttien - brieven naar de belangrijkste kerkenraden en naar de Synode van Dordrecht om predikanten te krijgen en om gevluchte geloofsgenoten terug naar Gent te halen. Heel spoedig ook had hij relaties met Datheen in Frankenthal. Aan hem heeft Hembyze in juni 1578 persoonlijk de organisatie van de kerk en van het onderwijs in de stad aangeboden. Opmerkelijk is wel dat in juli 1578, op het hoogtepunt van de Gentse terreur tegen de katholieken, Datheen in Vlaanderen rondreisde 121. En tenslotte is het veelzeggend dat Datheens grote beschermheer, Johann Casimir van de Palts, op 10 oktober - veertien dagen na de aankomst van Datheen! - in Gent verschijnt om er met zijn soldaten het calvinistisch regime te ondersteunen. Zonder direct te willen beweren dat achter dit alles een vooraf beraamd plan schuilging, moet hierin toch de afwikkeling gezien worden van een zekere strategie. Omdat de tijdsomstandigheden meezaten, met name de steeds groter wordende behoefte aan afscherming tegen de katholieke (Malcontenten) en de Spaanse vijand, was het succes verzekerd. Minder dan negen maanden na de Gentse putsch was het katholicisme monddood gemaakt en was er in heel Vlaanderen een stevig georganiseerde calvinistische kerkorde opgebouwd.

Zo is Gent, met zijn Datheens en zijn Hembyzes, een onoverkomelijke hinderpaal geworden voor de politiek van Religievrede¹²², die door Oranje, ter innerlijke versteviging van de Nederlandse generaliteit vanaf juni 1578 werd verdedigd. Deze behelsde de vrije uitoefening van de beide godsdiensten in elke stad waar hij door tenminste honderd gezinnen werd beleden. Wel werd de Religievrede na veel moeilijkheden ook in Gent aanvaard, maar haast terstond werd ze door de calvinisten weer geschonden.

Noten

1. In tal van plaatselijke monografieën zijn deze gemeenten reeds bestudeerd. Een samenvattend overzicht van de calvinistische kerkorganisatie in de Nederlanden in 1566-1567 ontbreekt echter vooralsnog.
2. Voor dit overzicht van de vroegste ontwikkeling, cf. J.J. WOLTJER, 'De politieke betekenis van de Emdense Synode', in: *De Synode van Leiden 1571-1971*, Kampen, 1971, p. 24-39; J. DECAVELE, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Bussum, 1979, p. 167-179.
3. A. C. DUKE en R.L. JONES, 'Towards a Reformed Polity in Holland, 1572-1578', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89, 1976, p. 373-393; J.P. VAN DOOREN, 'Gegevens over de toestand van de gereformeerde kerk in 1578', in: *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, Amsterdam, 1978, p. 186-190.
4. Hij was de zoon van de lakenondernemer Pauwels Tophuve uit Ronse, die al in de beginnende jaren 40 één van de spilfiguren was van het protestantisme in Ronse en Gent. (J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, Brussel, 1975, p. 278-279.)
5. Over hen: J.P. VAN DOOREN, 'Voorbereiding en deelnemers', in: *De Synode van Emden*.
6. Afkomstig uit Brugge, tot 1573 predikant te Antwerpen en daarna ouderling van de Nederlandse gemeente te Londen. (J. DE JONG, *Het Convent te Wezel (1568)*, Groningen, 1911, p. 145-146.)
7. J. P. VAN DOOREN, 'Voorbereiding en deelnemers', p. 84, 87.
8. J.F.G. GOETERS, *Die Aktender Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571*, Neukirchen, 1971, p. 21.
9. Zo kwam vanuit Gent en Antwerpen de vraag of aan grote zondaars en aan degenen die - al of niet uit schrik voor de vervolging - aan de papistische diensten deelnemen, het aanzitten bij de avond maalsviering moest geweigerd worden. (J.F.G. GOETERS, o.c. p. 123.) Dit wijst er op dat dergelijke vieringen ook plaats vonden.
10. *Livre Synodal des églises Wallonnes*, I, 's-Gravenhage, 1896, p. 25-31.
11. J.H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, III, dl, 1, Canterbury, 1897, p. 309. Een zeer menselijke brief overigens. In mei 1575 werd Cubus opnieuw naar de Nederlanden beroepen, dit keer als predikant van Antwerpen, maar weer weigerde hij uit angst: men moet niet denken "dat ick van naturen totten cruyce ofte perykel des cruyces gheneghen zy, dat sy verre want niemant en is totter doot gheneghen, veel min tot sulcken schandelicken ende wreedde doot als daer (= in de Nederlanden) den Christenen (= de protestanten) aenghedaen wordt".
12. H.Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, I, Arnhem, 1868, p. 199; V. VAN DER HAEGHEN, 'Bijdragen tot de geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent' in: *Bijdragen en meedelingen van het Historisch Genootschap*, XII, 1889, p. 187-236.
13. A. DESPRETZ, 'De instauratie van de Gentse Calvinistische Republiek', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XXVII, 1973, p. 170.
14. H.A. ENNO VAN GELDER, *Revolutionaire Reformatie*, Amsterdam, 1943, p. 46 (*Patria*, 31).
15. J.H. HESSELS, o.c., II, Canterbury, 1889 p. 590-592.
16. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 454-455, 29 juni 1577.
17. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 478, 28 oktober 1577.
18. A. DE VOS, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, in *Appeltjes van het*

- Meetjesland, XII, 1961, p. 119. Van den Spieghede kwam terug over uit het Engelse Yarmouth, waar hij sinds 1575 predikant was geweest. Volgens Van Schelven zou hij in oktober 1577 naar de Palts getrokken zijn om Jan van Hembyze, die daar toen zou verbleven hebben, in naam van de Gentse magistraat het ambt van voorschepen aan te bieden. (A.A. VAN SCHELVEN, 'Spieghede (Jan)', in Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, =NNBW), III, Leiden, 1914, kol. 1192-1193.) Wij zijn er nog niet in geslaagd van dit - belangrijk - gegeven bevestiging te vinden.
19. Biografie en bibliografie in: M. VAN DURME, 'Hembyze, Jan van', in: Nationaal Biografisch Woordenboek, II. Brussel, 1966, kol 311-313.
20. A. DESPRETZ, o.c., p. 134.
21. J.H. HESSELS, o.c., II, p. 296.
22. J. C. A. DE MEIJ, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*, Amsterdam, 1972, p. 21, 46, 120, 178; E. VOGELS, in: NNBW, VI, kol. 758-759.
23. G. GROEN VAN PRINSTERER., *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, V, Leiden, 1838, p. 412-414, brief van 17 september 1567, uit Middelburg. In een tweede brief uit Middelburg, dd. 27 september, schrijft Oranje: "Je vous veux plusost tesmoigner l'obligation dont tous gens de bien et amateurs de la patrie vous demeureront obligés pour les bons offices que faites continuellement... au bien et délivrance de nostre commune patrie hors de la tyrannie...". Stadsarchief Gent, reeks 94 bis, nr. 29 (orig.). Het is aan te nemen dat het mede door toedoen was van Hembyze dat de prins eind september 1576 troepen hulp stuurde naar Gent. M. BAELDE en P. VAN PETEGHEM, 'De Pacificatie van Gent', in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent, 1976, p. 20; H.A. ENNO VAN GELDER, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Amsterdam-Brussel, 1964, p. 231-232 (Agon).
24. B. DE JONGHE, *Ghendsche Geschiedenissen*, Gent, s.d., II, p. 406.
25. A. DESPRETZ, o.c., p. 129-137.
26. J.H. HESSELS, o.c., III, I, p. 484-485.
27. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 503. Haeghman vond dat brieven in die zin beter door de stad zelf, onder het zegel van het stadsbestuur, geschreven werden. Hembyze zou dan inderdaad dergelijke officiële brieven hebben laten schrijven.
28. A. DESPRETZ, o.c., p. 145.
29. A. DESPRETZ, o.c., p. 156.
30. A. DESPRETS, o.c., p. 170-177.
31. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 496-497.
32. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 497-498, brief 28 februari 1578. Hierin vertelt Cubus eveneens dat zijn bemoeiingen om predikanten uit Frankenthal te krijgen voorlopig mislukt zijn omdat er daar, na de verzoening van paltsgraaf Ludwig VI met zijn broer Johann Casimir, en na de overgang van eerstgenoemde naar het calvinisme, veel nood bestaat aan predikanten.
33. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 501, 503, 505, 509-512. Regius was afkomstig uit Kortrijk. Over hem, meer specifiek over de rol die hij in Gent heeft gespeeld: A.A. VAN SCHELVEN, in: NNBW, IV, kol. 1130-1132.
34. Ph. VAN CAMPENE, *Diarium rerum Gandavensium*, Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 16.892/16.893, fol. 194 v°.
35. A. VAN AUTENBOER, 'Uit de geschiedenis van Turnhout in de 16e eeuw', in: *Taxandria*, N.R., XL-XLI, 1968-1969, p. 157.
36. A.A. VAN SCHELVEN, in NNBW, III, kol. 1153-1155.
37. Waarschijnlijk afkomstig uit Reningelst. In 1566 predikant te Roesbrugge. Bij het inzetten van de vervolging uitgeweken naar Engeland. In 1572 predikant van IJsselmonde en vanaf 1574 te Rotterdam (A. A. VAN SCHELVEN, in: NNBW, I, kol, 319-320.)

38. L. KNAPPERT, Stukken uit den stichtingstijd der Nederlandsche Hervormde Kerk, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., VII, 1910, p. 374-376.
39. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 496, 512.
40. KERVYN DE VOKAERSBEKE, *Memoires sur les Troubles de Gand par François de Halewyn*, Brussel-Gent-Leipzig, 1865, passim.
41. J.H. HESSELS, III, 1, p. 513. De nog jeugdige Clement van Saravia, zoon van de bekende predikant Adriaan, was ook in Oudenaarde. Hij vroeg Regius te bemiddelen om hem als predikant naar Oudenaarde te laten beroepen. Zijn kennis van het Nederlands en het Frans maakten hem immers geschikt om zowel voor de stadsbevolking als voor het garnizoen te fungeren. Dit blijkt evenwel niet te zijn doorgegaan.
42. A. C. DE SCHREVEL *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre, 1577- 1584*, 1, Brugge, 1921. p. 312-314.
43. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 513.
44. REMBRY BARTH, *Histoire de Menin*, 1, Brugge, 1881, p. 204-206.
45. F.L. RUTGERS, *Acte van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, Utrecht, 1889. p. 302 (Werken der Marnix Vereeniging, serie II, dl. III).
46. J.H. HESSELS, o.c. III, 1, p. 512.
47. L. GILLIODS VAN SEVEREN, 'Pièces inédites sur la Réforme á Bruges', in: *La Flandre*, II, 1868-1869, p. 160-162.
48. A.C. DE SCHREVEL, *Recueil*, I, p. 369.
49. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, reg. N. 1577-1578, fol. 171 vo-172, 26 februari 1578.
50. B. DE JONGE, *Ghendsche Geschiedenissen*, II, Gent, 1752, p. 14.
52. A.C. DE SCHREVEL, *Recueil*, I, p. 369, 373.
53. A.C. DE SCHREVEL, *Recueil*, I. doc. 159.
54. N. JAPIKSE, *Resolutien der Staten Generaal van 1576 tot 1609*, II, 's-Gravenhage, 1917, p. 763 (RGP 33). Dit is het enige bericht over het vlugschrift. Is het werkelijk in mei 1578 aangeplakt in Gent, of is het later uitgevonden om de uitspattingen te vergoelijken?
55. R.H. BREMMER, 'De nationale betekenis van de Synode van Emden', in: *De Nationale Synode van Emden 1578*, p. 93.
56. B. DE JONGHE, o.c., II, 19. Betreffende deze aangelegenheid cf. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, I, Brugge, 1895, p. 329-345. De Schrevel heeft de onschuld willen aantonen van de beschuldigten. In de Stadsarchieven van Gent en Brugge, en in het Rijksarchief te Brugge is uitvoerig (door hem niet gebruikt) archiefmateriaal bewaard dat een meer genuanceerde beoordeling van deze zaak moet mogelijk maken.
57. A. DESPRETZ, o.c., p. 171-173.
58. Met de naam "Edele ende Notable", "Nobles er Notables", zijn steeds de Achttienmannen bedoeld. (A. DESPRETZ, o.c., p. 133).
59. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 522.
60. A. DESPRETZ, o.c., p. 174, 184.
61. J.H. HESSELS, o.c., II, p. 622-623.
62. Cf. C. BOER, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 's-Gravenhage, 1952, p. 99. R.H. BREMMER, o.c., p. 87-91.
63. J.H. HESSELS, o.c., II, p. 623-624.
64. A.C. DE SCHREVEL, *Recueil*, I, doc. 169; L.F. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV. Brussel, 1851, p. 51-52.
65. A.C. DE SCHREVEL, 'Rectifications historiques', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIX, 1926, p. 303-305.

66. J.H. BEKOUW, 'De emigratie uit Belle, Poperinge en Hondshoeten' in: Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie, X, 1956, p. 124-125. Obry was een voormalig schoenmaker uit Lampernisse (tussen Veurne en Diksmuide). In 1566 predikant van Veere, vestigde hij zich later in Sandwich en werd in 1576 predikant van Maidstone (J. DECAVELE, Dageraad, I, p. 408-419.)
67. 'Acta Synode van Dordrecht 1578', in: De Nationale Synode van Dordrecht, p. 181-182.
68. Johannes Helmichius, in 1566-1567 predikant in Gent, in 1568 gestorven in Engeland.
69. Afkomstig uit Mesen in het Vlaamse Westkwartier. In 1566 predikant in de streek van Gent en in Turnhout. Vanuit zijn toevluchtsoord in Engeland kwam hij in 1572 als predikant van Schiedam. (J. DECAVELE, Dageraad, p. 408.)
70. Heel deze polemiek, en de in felle bewoordingen gestelde briefwisseling in: F.L. RUTGERS, Acta, p. 318-321, 330-332, 334-336; H. Q. JANSSEN, 'Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen', in: Werken van de Marnix Vereeniging, III, 3, Utrecht, 1877, p. 2-6, 46-48.
71. J.H. HESSELS, o.c., III, 1, p. 523, brief van 5 juni.
72. F.L. RUTGERS, Acta, p. 330-331.
73. Th. RUYSS, Petrus Dathenus, Utrecht, 1919, p. 141.
74. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, 'Pièces inédites', p. 160-161.
75. H.Q. JANSSEN, 'Bescheiden', III, 3, p. 16-17. De brief is ondertekend door de leden van de Brugse kerkenraad: Godefroot Slabbaert, Pieter Moeten, Pieter van Dycke, Ferdinand Leys, Ferdinand Fauckel, Michiel van Vyven, Cornelis Daens, Pieter Poret; aan te vullen dus met hun afgevaardigde, Jan van Vyven.
76. F.L. RUTGERS, Acta, p. 328-330, 6 en 7 juni 1578.
77. Sinds augustus 1578 was hij predikant in zijn geboortestad Ieper.
78. F.L. RUTGERS, Acta, 329, 330.
79. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, 'Pièces inédites', p. 161-162; H.Q. JANSSEN, 'Bescheiden, III, 3, p. 20-24.
- Gaspar Gent: in 1574 predikant te Ridderkerk, in 1575 te Leiden. (NNBW, IV, kol. 641.). Johannes Arcerius: afkomstig uit Noordhorn (Groningen), was na studies aan de universiteit van Douai overgegaan naar de reformatie (NNBW, IV, kol. 58-59), Theodoor van den Berghe: over zijn biografie vooraleer hij naar Engeland uitweek is niets bekend; hij werd in de jaren 1578-1584 een gezaghebbend predikant in de streek van Brugge. Haren, afkomstig uit Valenciennes, had ook in 1566-1567 al gepreekt voor de Franstaligen in Brugge. (J.P. DE BIE e.a., Biografisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland (=BWPG), III, p. 515-518.)
80. Al in 1565 werd gewaarschuwd voor die groep van zowat 300 gezinnen, als "gheinfecteert wesende van heresie". Cf. J. DECAVELE, Dageraad, I, p. 354.
81. D. NAUTA, 'De nationale synode van Dordrecht (1578)', in: De nationale Synode van Dordrecht, p. 22, voetnoot 37.
82. Bibliotheek Rijksuniversiteit Gent, Hs. 159, fol. 343 v°.
83. A. DESPRETZ, o. c., p. 175-176.
84. LH. HESSELS, o.c., III. 1, p. 526.
85. "Men sal aerbeyden dat overal scholen opgericht worden in denwelcken de kinderen niet alleen in spraken en de konsten, maer oock voomemelick in den christelycken catechismo onderwesen ende totten predicatien gheleydet worden",
 "De ghemeeynten sullen allen moghelicken vlijt aanwenden dat somighe studenten van goeder hope door de overheyt ofte andere particuliere persoenen in de grooter scholen onderhouden worden, dewelcke namaels tot den dienst des Woordts sullen moghen ghebruyckt worden",

('Acta', in: De Nationale Synode, p. 152-153.)

86. J. ROGIERS, 'De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk seminarie te Gent (1569- 1623)', in: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, N.R. XXVII, 1973. p. 66. Die school werd in oktober overgebracht naar het klooster van de Groenenbriel. Rector werd Christiaan de Rycke, een onderwijzer die ook in 1566-1567 reeds een calvinistische school had opengehouden te Gent. Tezelfdertijd werd in het klooster van de Karmelieten in de Lange Steenstraat een calvinistisch theologicum opgericht, waar vanaf 6 oktober 1578 twee cursussen in de theologie (H. Schrift en catechismus), één in de Griekse grammatica en in de dialectica werden gedoceerd. (Meer gegevens over de geschiedenis van de school en van de academie, die in 1580 naar het predikherenklooster werd overgebracht, in: P. FREDERICQ, 'L' enseignement public des Calvinistes á Gand (1578- 1584)', in: Travaux du cours pratique de l'histoire nationale, I, Gent in Gravenhage, 1883, p. 59 e.v.).

87. A. DESPRETZ, or., p. 184-185,

88. A.C. DE SCHREVEL, Recueil, I, p. 544.

89. L. DELFOS, Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587, Berlijn 1941, p. 85.

90. A.C. DE SCHREVEL, Recueil, I, p. 533. Karel Ryckewaert was er sinds augustus predikant.

91. A. DE SAINT-LEGER, Histoire de Lille, Rijsel, 1913, p. 187-188.

92. In Poperinge werd op 27 augustus 1578 een classicale vergadering gehouden van de Westvlaendersche Classis, onder leiding van de plaatselijke predikanten Mattheus Wijts (preses) en Petrus Everardus (scriba). De classis vroeg aan de kerkenraad van Rotterdam Pieter de Bert naar Duinkerke te beroepen, en aan de kerkenraad van Londen Adriaan Saravia naar Kortrijk te sturen. (J.H. HESSELS. o.c., III, 1. nr. 571, noot 1: J.H. BEKOUW, 'De Emigratie', p. 125.)

93. W.H.J. WEALE, 'Pièces inédites sur la Reformé en Flandre', in: La Flandre, III, 1869-1870, p. 417.

94. H.Q. JANSSEN, 'Bescheiden'. 111, 3, p. 15-77

95. A. DE VOS, 'Godsdienstberoerten', p. 87-88; cf. A.C. DE SCHREVEL, Recueil, II, p. 44.

96. H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, I, Arnhem, 1868, p. 123.

97. L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE „Audenaerdsche Mengelingen, IV, Oudenaarde, 1850, p. 75. Cornelis van Hille zou al sinds 1577 in Oudenaarde gediend hebben.

98. Th. RUYS, o.c. p. 136-137; J.H. HESSELS, o.c., III, I, nr. 568, brief van Datheen, 22 juli 1578. Nr. 569, brief van de kerkenraad van Kortrijk, 23 juli 1578. In die brieven werd Adriaan Saravia als predikant gevraagd. Hij is echter, in tegenstelling met wat Janssen ('Bescheiden', III, 3, p. 59) stelt, nooit naar Kortrijk gegaan. Hij voelde daar immers zelf niet veel voor aangezien er in Kortrijk geen Waalse kerk was, wat moeilijkheden zou opleveren voor zijn vrouw en kinderen die geen Nederlands kenden. Cf. W. NIJENHUIS, Adrianus Saravia, Leiden 1980, p: 43 (Studies in the History of Christian Thought, XXI).

99. F. DE POTTER, Geschiedenis der Stad Kortrijk, IV, Gent, 1876, p. 123-124.

100. H.Q. JANSSEN, Bescheiden, III, 3, p. 58-59.

101 J. DECAVELE, 'De dictatuur der Gentse calvinisten', in: Spiegel Historiae, II, 5, mei 1976, p. 272-278.

102. A.C. DE SCHREVEL, 'Rectifications historiques', p. 315-317.

103. Een alternatief was de Minderbroederskerk.

104. A.C. DE SCHREVEL, Recueil, II, p. 85-86.

105. A.C. DE SCHREVEL, 'Rectifications historiques', 319-325.

106. B. DE JONGHE, o.c., II, p. 52.

107. A. DESPRETZ, o.c., p. 187.
108. H.Q. JANSSEN, 'Bescheiden, III, 3, p. 48; "mijn heere den voorschepen" = Jan van Hembyze!
109. Datheen, afkomstig uit Cassel trad binnen in het Karmelietenklooster te Ieper. Sinds 1562 was hij predikant te Frankfurt en te Frankenthal. In 1566 speelde hij in de Nederlanden, met name ook in Gent, een belangrijke rol als predikant. Hij was de raadsman van Oranje voor de regeling van kerkelijke zaken in de Nederlanden. Hij was voorzitter van de Synode van Wezel en van de Synode van Dordrecht. (Over hem: Th. RUYS, Petrus Dathenus, Utrecht, 1919.)
110. F.L. RUTGERS, Acta, p. 321.
111. Het is mogelijk dat hij al in juli in de stad vertoefde; op 22 juli preekte hij in Kortrijk (zie voetnoot 98) en hij is in die dagen ook in Brugge geweest (L. GILLIODTS VAN SEVEREN, 'Pièces inédites', p. 162).
112. Th. RUYS, o.c., p. 144.
113. G.J. BRUTEL DE LA RIVIERE, Het leven van Hermannus Moded, Haarlem, 1879, p. 96-99.
114. W. NIJENHUIS, Adrianus Saravia, p. 43-44.
115. A.A. VAN SCHELVEN, in: NNBW, II, kol. 199; IV, kol. 835.
116. Cf. H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, passim.
117. H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, II, p. 209.
118. J. DECAVELE, Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1965).
119. A. DESPRETZ, o.c., p. 227.
120. J.J. WOLTJER, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', in: Apologie van Willem van Oranje, Tiel-Amsterdam, 1980, p. 25-26, 31-32, 35, 36.
121. Is het toeval dat ook in Amsterdam amper enkele dagen na de aankomst van Datheen aldaar, op 2 september de beeldenstorm in alle hevigheid losbarstte?
122. In dit artikel zijn het totstandkomen van de Religievrede en de uiteindelijke aanvaarding ervan in de verschillende Vlaamse steden buiten beschouwing gelaten. Ook hieromtrent kan het bewerken van veel nog ongebruikt bronnenmateriaal tot nieuwe inzichten leiden.

Chronologie van de reformatie te Brugge en in het Brugse Vrije (1485-1593)

door A. Dewitte

De hierboven aangehaalde uiterste data leunen op twee geheel onverdachte bronnen: de aanvangsdatum op de Kroniek van Adrianus de But (1437-1488), monnik van de Duinenabdij, die op 5 juli 1485 de onthoofding meldt van vier volgelingen van John Wycliff;¹ de einddatum gaat even voorbij de Brugse Republiek en slaat op het feest van Katharina, 25 november 1593.² Vanaf laatstgenoemde datum wordt de gehele 17de eeuw processie gelopen om te herdenken hoe Brugge ontsnapte aan een tweede Calvinistische machtsgreep'. Duidelijk was de contrareformatie vanaf eind juni 1584 reeds overdadig te Brugge aanwezig. De eerste machtsgreep, onder de Gentse leiding van F. Ryhove, leidde tot het uitroepen van de Calvinistische Republiek Brugge, 26 maart 1578 tot 25 mei 1584. De uitzuivering van de magistraat van het Vrije, zetelend op hetzelfde burchtplein, werd echter pas definitief op 6 september 1581. Binnen deze context werden ook de eerste en tweede "Oostvlaanderse" Synodes (West-Vlaanderen begon pas aan de IJzer) gehouden, resp. op 4 november 1579 en op 8 en 9 mei 1582, die hier worden herdacht.

Hussieten

Met Hussieten worden bij Adrianus de But bedoeld *quosdam de Flandria, qui nec Deum nec homines revereri statuerunt* die God en naaste niet meer op hun (hiërarchische) plaats houden, Christus' aanwezigheid in de Eucharistie irreëel noemen, het H. Oliesel nutteloos voor wie reeds gedoopt werd, de biecht écht níet nodig voor wie berouwvol is. Wanneer dezen naar het woord (*error*) van John Wycliff alleen in hel en hemel geloven, en dat het oordeel bij de dood onmiddellijk, *absque mora*, geschiedt, dan is vasten, feesten, dankzeggen aan 'voorsprekers' geheel nutteloos. De beelden kunnen beter gebrand of gebroken worden *potius confringendas aut comburendas esse imagines*, de liturgie als spelmodel afgeschreven. Handel is gewoon onduldbaar, het jagen op academische graden louter ijdelheid. Bedelmonniken heten een vorm van religie, door de duivel bedacht: *esse religiosos haereticos*. Zij zouden tot diep in de 16de eeuw te Brugge blijven heten *putiers, slupers, bouven, kettters, helsche ghebroetsels*: twee van de vier kloosters te Brugge kwamen in de zestiger jaren in handen van Spaanse theologen; het derde onder broeder Cornelis; de Carmers, bezadigd geworden door hun nauwe contacten met de Engelse Natie — andersgelovigen —, weigerden met de anderen front te vormen.

Doch daarover straks. Keren wij naar de Hussieten terug. De But en de meeste tijdgenoten bestempelden een dergelijke religieuze en maatschappelijke afbraak als *abstirdissimum, een subversio totius Flandrine*, waarbij de onthoofding te Brugge van Peter vander Eecke, Niklaas, bijgenoemd de Abt, Zegere de Roe en Frans van Basseveldt⁴ op 5 juli 1485 een fait divers bleef. De inquisiteurs van dit ogenblik, de dominikanen Johannes Vassor en Adriaan de Mil (+ 1492), worden er blijkbaar niet eens bij betrokken.

Executieplaatsen voor dergelijk misverstand te Brugge waren er voldoende: op de burg vóór Sint-Donaas of vóór het schepenhuis, of op de markt, of op de beurs — alle plaatsen waar kapitaal en burgerzin geëtaleerd waren — of ten slotte up de Carmersbrugge; dit laatste reeds een duidelijke vinger in de richting der proleten, schipwerkers op de eerste plaats⁵.

Luuterije

Hoewel de Doornikse suffragaan te Brugge reeds in 1520 (en tot 1542) over Lutheranisme sermoneerde, komt de waarschuwing via de Hallegeboden pas op 17 augustus 1521. Het gaat om de verspreiding van de Lutherse leer middels *libellen, famoes, scimpelike, beroerlike of verwitelijke* brieven; drukkers wordt verboden *te prentene vander helegher Scrifteure, hoe lettelt dat het zij, zonder tconsent vander biscop*; elkeen wordt verboden werk van Maarten Luther in zijn bezit te hebben⁶.

Uit 12 augustus 1522 stamt de eerste verbranding:... zing religieux de auprès de Audenarde — pour ce qu'il estot de ia querele de Luther⁷. Het betrof daarnaast een exécution par le jeu de grande multitude de livres enprenté de le doctrine de Luther... et de la Ligure dudit Luther.

De vroegste verbranding van boeken te Gent gebeurde op de Vrijdagmarkt, 25 juli 1521.⁸

Wanneer J.L. Vives in 1526 zijn *De Subventionem Pauperum* in druk geeft, en de stad Brugge hetzelfde jaar voor de vertaling van dit werkstuk aan Hendrik Nieulandt 5 £ 12 sch. 4 d.gr. uitkeert, en daarna ook de ordonnantie *ghemaect up tstic vanden armen bij H. De Crooc* laat prenten (1530), wordt de relatie tussen deze etatisering van de armenhulp en de ideeën van Luther onmiddellijk via een pamflet uit 1533 van Jan Royaert duidelijk gemaakt voor alle tegenstanders van maatschappijverandering⁹.

De Antwerpse druk van Luthers Nieuw Testament, 1526, wordt pas in oktober 1527 te Brugge gemeld. Het boek werd toen door Maertin de Smet — wiens broer Peter op kosten van de stad te Leuven studeerde — *in sticken gesneden omme dieswille datte te bet duer de nauwe trailgen vander vangenesse gheraken zoude*. Bestemming was de bonnetier (mutsescheerder) Hector van Dommele (+ aug. 1528), hoofd van de eerste Lutherse gemeente te Brugge. Van deze eerste groep bleven o.m. de namen overgeleverd van Jacob Lambrechtsz. uit Schoonhoven, Adriaen Vander Venne uit Den Bosch, Lanchelot Louchier uit Rijsel, Adriaen Peels, Maertin de Smet, en wellicht ook de lesgever aan de Brugse stadsarmenschool, later aan het College Gervais te Parijs, Perceval van Belleghem¹⁰.

De theoloog en Brugs Dominikaan, opvolger sinds 1525 van Adriaen de Mil, Sebastiaan de Witte, slaagde er niet in Van Dommele noch de droochscheerder Andries le Roy tot het R.K. geloof terug te brengen, zodat beide gebrand resp. onthoofd werden. Van Van Dommele bleef de merkwaardige uitspraak bewaard: *tonsura clericalis est signum el character antichristi*; kruinschering is een kenmerk van de antichrist.¹¹ Ook de kostennota voor zijn supplicium bleef bewaard: *pour le stacque, schathes et cramphons, pour les cordes, pour groz bots et fagots pour brusler et consume r ledict Ector...*¹².

Bij Leroy vond men talrijke geschriften *ghecomponneert bij Maerten Luther, Franciscus Lamberty e.a.*"

Wellicht is ook het placcaat van 18 maart 1536 direct met Luther in verband te brengen, waarbij religieusen, mans ende vrouwe persooen...die daghelicx uut hueren cloosteren trecken zonder oorlof *..zommeghe andoende weerlicke habijten, metten weerlicke luijden openbaerlicke inde weerelt verkeerend etc.*, bijzonder nadrukkelijk vermaand worden¹³. Te Brugge waren de vroegste uittredens te dateren 1523 voor de Augustijnen, 1524 voor de Kartuziers.

Een belangrijk ogenblik in de expansie van de Lutherse gemeente was in 1547 het drukken, op 500 exemplaren, van een boek *vander doot ende overlidene van Maertin Luther* naast, op 100 exemplaren, een half *blat pampiers met epistele up de name van Sinte Pauwels ghezonden an die van Lardiceen, de zg. brief aan de Ephesen*. De tekst was een translatie door de goudsmid Cornelis Volckaert, zekere *ghereprobeerden ende quaede leerare*. De drukker was Erasmus vander Eecke — een voorbestemde naam blijkbaar — die vanaf 1544 een

toelage van 4 £ groten kreeg van de stad Brugge, als hij maar ter stede bleef drukken. Hij werd pas in 1553, samen met Volckaert, beschuldigd daarnaast ook *quantityt van refereynen...innhoudende leeringhen der heligher Roomscher ende kersten Kercke contrarierende...* "tijdens zijn afwezigheid" te hebben laten drukken¹⁴.

C. Volckaert wordt op 17 juli 1553 onthoofd.

E. Vander Eecke, die in 1546 te Gent al een Latijnstalig Nieuw Testament had uitgegeven, en te Brugge werk van Joost de Damhoudere en gedichten van St. Comes, secretaris van het Donaaskapittel, op zijn pers had gelegd, kwam er met geseling en verbranden van zijn foute drukken af. Zijn vennoot R. Wouters werd niet eens verontrust.

In de periode 1527-1553 werden in het totaal acht Lutheranen terechtgesteld: daaronder op 14 maart 1545 de vaatspoeler Roeland van Nieuburch, die reeds sinds 1533 Lutheraan was, en over de minderbroeders volgende uitspraak naliet: ... *dat hij de graebroeders hadde ghezien gaen in de processie, dewelcke ghijnghen ghelijc slupers, met thoof up de schoere...hoewel nochtans de snooste putters (hoerenlopers) vander stede waeren* 15. Met het hoofd op de schouder gaan was blijkbaar een verheven bedoening.

Gilde vande Ruetelaers

De Brugse Hallegeboden waarschuwen, Paasavond 1534 (4 april), *dat eenighe persoonen van snoode en de vijle condicie, die hemlieden nomen de ghilde vande reutelaers, vervoorderen hemlieden verghaderijnghe te houdene up de hoochtijden, binnen den cloostere van Sinte Clare; ende aldaer te ghane ter offrande zeer onghemaniert, in derisie ende bespottijnghe vanden dienst Gods, makend vele roupijnghe, tierijnghe ende mesbaer inde voorseijde kercke van Sinte Clare binden hoochmessetijt, twelcke niet en behoort ghedoocht te zijne*¹⁶. De stadsmaagistraat laat hierbij weten dat zij dergelijke rituelen niet neemt; overtreders van het gebod zullen met geseling worden gestraft.

Even kalm is de reactie op het bedrijf van Katelijne Onbaert, weduwe van Boudin Beemaert handwerckere, prooslaet in Westcapelle, blijkens een vonnis van 16 augustus 1538, midden nota bene een rits ter dood veroordelingen voor anabaptisme. Kathelijne geeft aan al wie dit vraagt *raet jehghens quellijnghe van gheesten ende alle manieren van andere ziecten, wijst ook de lieden om weder te doen hebbene ghestolen of verloren goedt, ende meer andere zaken*. Zij wordt veroordeeld, en deze passage is wel de meest accurate beschrijving van een volksprent die men zich kan voorstellen, ghestelt te wordene openbaerlic up een scavot inden burch, met een ghelen scoof, zes bonden rijs (brandhout), ende een panne met viere voor huer staende. Voort met een huve of paeruecke van vlasse up huer hoofd (mids dat we gheen haer en heift) die men up tzelve huer hoofd verbarnen zal,¹². Bij o.m. iets later Bruegel, hebben de hoofdpersonages van allegorische voorstellingen telkens wel wat aan het hoofd; doch de combinatie van vlas en de brand eraan steken is hier verrassend.

Als men hiernaast teksten legt als Amoureux Testament, of *Hoort al ghij ghildekens*, hoort van de Brugse stadsklerk Eduard de Dene, of alleen maar zijn pertinente kritiek op de geestelijkheid:

*Up tverRysen eylaes niet en dyncken zy Certeyn,
zy de ghueene zoo voortstappende int eerdsche pleyn,
Adamiten, vruchtpluckers naer huer eeghin zinnen,
zy die met bloedeghe handen ende voeten onReyn,
met Symonie, Woucker, tghemacklick leven winnen,
zy die den mensschen meer vreesen dan god beminnen...
met belazerde handen thelighe Antasten...;*

als men daarnaast de Machten hoort tegen de prediciën van de augustijn Gilles Vlieghe en

andere bedelmonniken op de geuzentoer, de klachten tegen de blinde leraar van de Bogardenschool Perceval; als men bedenkt dat de auteur(s) van de apocriefe sermoenen van broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht (dl. 1: 1569; dl. 2: 1579) nooit werden gevonden, wellicht nooit werden gezocht; dan is toch duidelijk dat midden de gruwel van de terechtstellingen ontsnappingsmogelijke lijkheden, zelfs ludieke, bestonden.

Zo trok de stad in 1564 het onderzoek naar heresie aan zich, tegen de vraag van de bisschop en Margareta van Parma in, tegen Titelmans zelf in; terwijl ze zelf overging tot aanklacht tegen de augustijner doctor in de Theologie Lorenzo de Villavicencio, continue spion voor Filips II te Brugge, kapelaan van de Spaanse handelaars 1560-1566, en tegen diens superieur Alonso del Canto' 16.

Laet den wagen noch den ploeg niet stille staen... (Jacob de Rore, 1569)

47 op de 70 slachtoffers te Brugge in de periode 1521-158719 - daaronder veertien vrouwen - *heten herdoopers, leden van de secte vanden anabaptisten, nouveaulx chrestiens*, blijkbaar een (door de overige christenen) zeer gezochte groep, waarop de eigen trauma's konden worden gekeerd. Bovendien kwamen tot 1565 geen Brugse poorters onder hen voor, waardoor ernstige stadsbelangen niet konden worden gestoord. Bij de R.K. gelovigen waren ze van meetaf aan drievoudig fout: *contrarie den kersten gheloove, den ghescreven rechten, ende den notoiren ende openbare placaten ende gheboden vander K.M.* (1538)²⁰. Het oudste Brugse lid zou de te Munster in 1534 gedoopte Cornelije Andries, echtgenote van Adriaen f. Adriaens, zijn, geboren van Dordrecht, net als broeder Cornelis²¹.

Het placcaat d.d. 25 februari 1535, te Brugge gelezen 27 februari, kan expliciet bedoeld zijn voor de vanaf 1530 te Brugge bestaande gemeenschap. De kanunniken van de Donaaskerk zullen met het H. Sacrament rondgaan in processie; de priesters alle ghecleet met tappen ende elc een relijcque in de handt om hen die dwalen tot de ware weg terug te brengen²².

Een bijzonder belangrijke aanwinst in 1536 blijkt te zijn de voormalige Martinist Jacob du Cellier, zoals opnieuw in 1558 de Gentse rederijker Jan Vervest²³.

Hoogtepunten van vernietiging van de broederschap waren 1538: zeven terechtstellingen; 1558-61 negentien; 1568 elf, praktisch voor allen de vuurdood.

Eva Pieters, ontsnapt aan Munster, door de bisschop *huer lijf ghegheven*, dus vrijgepleit, werd *toch gherecht metten viere an een stake inde middele vander burch, daer een viercante plaetse propijs (klaar) toe ghemaect was*, 20 augustus 1538,²⁴. Een tweetal werden levend begraven: *Margriete, twijf van Jan Inghels, gherecht metten pitte, als van huer levende te delvene, ter galghesticke, buten der Bouverijpoorte*, 17 augustus 1538²⁵.

Cellen van bijeenkomsten te Brugge bleven bekend, zo het huis van Maillaert de Graeve uit Leisele, over de Vlaminbrugge, 1568-69; en daarvóór de huiskamer van het echtpaar Jan Vervest-Livine Verwee, waarbij de Sluizenaar Pauwels Vermaete voorganger was.

Het fraaiste dopersgetuigenis, naast het aan Jan Gailliaert — Brugs koopman, daarna drukker — toegeschreven martelarenboek uit 1562, *Het Offer de Heeren*, was dit van Jacob de Rore, de Keersmaker, geboren te Kortrijk, vrijlaat van Dudzele. Zijn "lieflycke" celbrieven anno 1569 — hij werd ondervraagd door de Augustijn Jacob vande Velde en de minderbroeder uit Dordrecht Cornelis Adriaensz, voormalig hoogleraar in de Artes te Leuven — werden in 1584 te Haarlem gepubliceerd²⁶. Daaruit blijkt o.m. heel duidelijk hoe de schepenen eisten dat de Rore *niet en disputeren soude*²⁷. Voor wederdopers bestonden blijkbaar geen verdedigingsargumenten, zelfs niet de zoveel geciteerde *simpelhede* van de patiënten. Zelfs de

doden kon men geen rust gunnen: ongedoopte kinderen werden, blijkens de stadsrekeningen, *bij die vonden college ghe daen kersten doen*, nadat ze op stadskosten in het wit werden gekleed 28. Sommigen, als de doopgezinde echtgenote en zoon van Jan Carmelinck, 1562, moesten na executie onder de vloer van een privé-woning worden begraven 29.

Johannes Calvinus

Opmerkelijk is wel dat de leer van Calvijn pas later medestanders te Brugge kon vinden. Dit is zeer zeker een gevolg van de schriften van diens tegenstander Joris Cassander uit Pittem, vanaf de veertiger jaren mentor van de Brugse intelligentia³⁰.

Een pertinente aanbrenger van de leer van Calvijn was de reeds hiervoor genoemde Johan Gailliaert, die in 1554 instond voor de vroegste vertalingen naar het Nederlands van het werk van J. Calvijn, zonder daarom zelf Calvinist te zijne. Hij week wel uit, 1555, naar Emden waar hij de bewerker werd van de Bijbeluitgaven 1556 en 1558.

De vroegste terechtstellingen te Brugge dateren vanaf 1552, jaar waarin een Franstalige gemeenschap ontstond onder leiding van Pierre Leroux uit Beginne en Philibert de la Haye, uit Quesnoy-le-Comte. De bij hen aangetroffen lectuur was naast Calvijns versie van het Nieuwe Testament; *De Kersten biechte*, wellicht: *La confession crétienne*.

Eind december 1553 arriveerden daarna reeds zes handelaars met veertig arbeiders — én hun gezinnen — te Duisburg in ballingschap, om op 21 oktober 1554 te Frankfurt het burgerrecht te krijgen. Augustin Le Grand, vermogend handelaar en krachtige persoonlijkheid, zou er 25 jaar de leiding houden over de ingeweken gallicante Calvinisten³².

Het wonderjaar 1566 brengt wel duidelijk een doorbraak van het Calvinisme met zich waarbij de zowel in A. Valerius' *Gedenck-Clanck* als bij P.C. Hooft (Boek XIII), zelfs nog in Papekost, opgedist in Geuse-Schotelen (Blokziel, 1720) geciteerde³³ broeder Cornelis op 3 maart reeds de magistraat en met name haar juridische experten (de pensionarissen en greffiers) aanwijst als voorstanders van de nieuwe leer, *principalic de gene die in Vrancryck ter studien gheleghen hebben (Orléans) ende aldaer het fenijntsoch uut de borsten van Johannes Calvinus ghesogen hebben*. Hij wordt hierin duidelijk gevolgd door de Augustijn Lorenzo de Villavicencio die in zijn correspondentie alle onheil binnen de stad toeschreef aan een 25tal 'verlichte' families, via Cassander door Luther en Calvijn besmet³⁴.

Tot 15 mei 1572, duurt de 'laksheid' van de zijde van bisschop en stadsbestuur. Daarna wordt een compleet repressieapparaat in gereedheid gebracht met acht Inquisiteurs, naast een bijzondere plaats voor de Jezuietenschool, die alle overige Latijnstalige scholen in de vernieling zal helpen... *pour le grand bien et faveur que l'on volt qu'ils font en plusieurs helix au service de Dieu, bien de la Sainte foy et religion catholicque et bonne, vertueuse et chrestienne institution de la jeunesse*³⁵.

Gezien het heengaan van Alva, november 1573, zou die harde inquisitionele groep alleen nog twee doopgezinde slachtoffers maken, afkomstig uit Roeselare en Gent.

Daarna ontstaat, naar overtuiging van de Brugse Jezuieten, een desdanige situatie dat onschuld, recht, piëteit, deugdzaamheid, zorg voor de gemeenschap, in schande worden aangerekend³⁶.

Wanneer Fr. de la Kethulle (Ryhove) uit Gent Brugge inneemt, 20-26 maart 1578, leidt dit tot de verbanning van 77 katholieke notabelen met hun gezin, naast de uittocht van 54 leden van de Spaanse natie. De Brugse bisschop R. Drieux was samen met o.m. deze van Ieper en de prins van Chimay gouverneur van Vlaanderen, reeds vooraf gevangen genomen door Ryhove, bij de machtsgreep te Gent, 28 oktober 1577. Hij zou tot augustus 1581 opgesloten blijven.³⁷ De Brugse processen van juli 1578 tegen drie wegens sodomie aangeklaagde minderbroeders

hadden duidelijk tot bedoeling de nieuwe maatschappij onomkeerbaar te maken. Eenzelfde aanklacht kwam overigens ook voor te Gent tegen vier minderbroeders en een Augustijn. Wanneer de Calvinistische Republiek via de reductie aan A. Farnese, hertog van Parma, 25 mei 1584, een einde neemt 38, herstelt het R.K. leven binnen de veste zich vrij vlug. Nog tien dagen vroeger dan de blijde intrede van Parma zijn de altaren nieuw gewijd in de Donaas-, Jacob- en Walburgakerken. Sint-Gillis en de Lieve-Vrouwe-kerk volgen op 15 juli, 39. Vanaf mei 1585 wordt overigens afgesproken een *processio anniversaria* te houden op de zondag omtrent 20 mei, ter herdenking van de bevrijding van de stad van zowel ketters als rebellen 40.

Op 3 juli 1586 blijken, naast de vier bedelorden en de Eekhoutte-abdij, ook zeventien monasteria opnieuw te functioneren binnen de wallen⁴¹, waar de plattelandsbevolking in massa heen is getrokken". Het Brugse ommeland blijft inderdaad tot voorbij 1600 onveilig.

De jaren 1586-87 tonen daarna het omgekeerde patroon van de verbanningen onder Ryhove. 110 Calvinistische gezinnen verlaten Brugge, terwijl Bruggelingen te Leiden (Frans Nans, Franciscus Gomarus, Simon Stevin, Bon. Vulcanius), te Groningen (N. Mullerius) hoogleraar worden, of in dienst van de Staten Generaal (Jacob de Grijze, Noel de Caron, Adolf van Meetkerke) of van de Staten van Holland (Lenaert Casenbroot jr) in het Noorden functies vervullen of een carrière beginnen die het Zuiden niet meer kan toelaten⁴².

Een laatste poging de situatie te keren dateert Katharinadag, 25 november 1593. Prins Maurits poogde bij nacht met 4000 man vanuit Knokke — via de ondergelopen zone onder Lapscheure — over de wallen te komen. Gezien de immense vertraging vanwege de watersnood zelf was de groep bij de ochtend schemering *noch wel twee uren van de Stadt... en alsdan niet durvende vervoorderen, zijn sy onverrichter saeken te rugge getrocken...*

Een anti-climax dus, meteen goed voor een nieuwe jaarlijkse (de gehele 17de eeuw door) processie-generaal op Katharinadag tot wecken van danckbaerheit, dat den Almogenden Godt dese stadt belieft hackte te bewaeren⁴³. I

n 1585 resp. 1586 waren ondertussen zowel de Natie van Viscaya als deze van Navarra uit her stadsbeeld verdwenen. Behalve de nog resterende Natie van Castilië was de rest van de stad *een penewaerde*, een schepwinkel, geworden met leegstaande panden en een onmogelijke bevoorrading in levensnoodzakelijke goederen. Het einde van het beleg van Oostende zou de eerste verademing moeten brengen.

Zie voor noten de originele editie

De politieke en religieuze situatie in het Brugse Vrije 1578 — 1584

door J. Geldhof

De stad Brugge en nog meer het Brugse Vrije zijn laatkomers op het Calvinistische hervormingsfront. Het epicentrum van de eerste golf van reformatiegeweld (augustus 1566) lag in Steenvoorde (Fr., *dép Nord*, arr. Duinkerke). Het zuidelijk gedeelte van het huidige West-Vlaanderen had in het jaar van de Beeldenstorm met benden iconoclasten af te rekenen, maar de opstandige beweging kwam tot stilstand even over de Zuidwestelijke grens van het Brugse Vrije². Noch in de rekeningen van het Vrije noch in de kerkrekeningen van de meer noordelijk gelegen gemeenten, is enig spoor van eigenlijke beeldenstormerij te vinden³. Dat er zowat overal veiligheidsmaatregelen werden genomen in augustus 1566 is vanzelfsprekend.

I. Beroerlijke tijd voor het Brugse Vrije: 1578-1584

Dit betekent niet dat er in dit gewest geen vuiltje aan de lucht was. In de winter 1563-64 was er reeds socio-religieuze onrust gesignaleerd in de kuststreek. Hier en daar werd roverij gepleegd *met menichte van volcke ende groot ghewelde*. Het Brugse Vrije was verplicht gewapende patrouilles te stellen op de kerktorens en men voorzag de plaatselijke bevolking van wapens *als bussen ende andre gheweere*. Wellicht is het aan deze voorzorgsmaatregelen toe te schrijven dat de Beeldenstorm in het midden van West-Vlaanderen, d.i. de zuidwestelijke grens van het Brugse Vrije, stil viel.

Gans anders was het in de Westhoek gesteld. De steden Poperinge, Ieper en Diksmuide en de plattelandsdorpen daar rond werden bij de Calvinistische opstand van 1566 intens bewerkt door beeldstormers en hagepredikers. Het is belangrijk er nu reeds op te wijzen dat heel wat predikanten die rond 1580 in het Brugse Vrije werkten, ofwel in Frans-Vlaanderen waren geboren of er in 1566 hadden gepredikt⁴.

Vanaf het optreden van de hertog van Alva, gestuurd om de opstand neer te slaan, werd het Brugse Vrije door legerbenden doorkruist. Het Noordkwartier⁵ van het Brugse Vrije was omwille van zijn ligging bij de zee, strategisch zeer belangrijk. Vanaf de inname van Den Briel (1 april 1572) en Vlissingen, werden de kustgebieden van Vlaanderen en de ganse Zwinstrcek regelmatig bestookt door de Watergeuzen. Het Brugse Vrije was verplicht een militaire kustwacht in te richten, maar heel wat kustbewoners sympathiseerden met de rebellen. In september 1572 landden de Watergeuzen in Knokke, Heist, Wenduine en Blankenberge.

Op dergelijke aanvallen reageerde het Brugse Vrije meestal met weinig tuchtvolle legerbenden. Bij gebrek aan soldij of voedsel waren deze ordeloze benden steeds klaar partij te lopen op het platteland.

Vanaf het jaar 1578 waren de Malcontenten⁶, ook Paternosterknechten of Walen genoemd in actie gekomen. In de eerste maanden van hun optreden hadden zij vooral het zuiden van West-Vlaanderen op het oog (vooral Menen en Roeselare). Daarna trokken zij stelselmatig op in noordelijke richting. De plattelandsbevolking vluchtte uit de weinig verdedigde dorpen

binnen de versterkte stad Brugge. Tot aan de Reconciliatie in 1584 was Brugge voortdurend gekweld met overbevolking, voedseltekort en pest.

Op het militaire aspect van deze Calvinistische periode gaan wij hier niet verder in. De eigentijdse documenten noemen deze Calvinistische periode terecht de beroerlijke of troebele tijd. En het waren juist de onverdedigde landbouwdorpen van het Brugse Vrije die van de brandstichtingen, plunderingen en andere oorlogsgruwelen het meest te lijden hadden. Vriend of vijand: het streek allemaal op de landbouwgewesten neer. De documenten van het Brugse Vrije vermelden herhaaldelijk de noodkreten van de landbouwbevolking die geregeld ook tot afdragen van oorlogsbelastingen werd verplicht: de welcke landsman oock zo afghelopen es bijden volcke van oorloghe die onder tdxel vande beelden of te werpene ende breeckene commen in groeten ghetale levende jnde dorpen ende ghehuchten thuerliedier discretie ende tvolck zo uutteerende dat zij niet alleenlick en zullen connen leven nemaer niet connen betaelen dat zij schuldich zijn van lanspachten noch oock huerliedier quote inde lopende ayden. Boven dien dat tzelve lans noch oock ghefouleert bijde soldaten die continuelick passeeren ten platten lande in eeneghe quartieren blijfven teerende onder tdexele dat zij zegghen niet betaelt zijnde van huerliedier gaigen; andre alleguerende dat zij afghedanct zijn zonder hemlieden te betaelen. Boven dien wert tlant noch oock ghefouleert duer dat eeneghe capteinen volck upscriven ten platten lande teerende onder tdexel vandien upden lansman welcke fouten eetynghe ende roovynghe jndien gheen remedie ghestelt en werde tlant es ghescepen vague te ligghene ende onghecultiveert⁷.

Dit is een vroege situatieschets: september 1578. Het verbeterde er natuurlijk niet op met verloop van tijd. In 1581 waren ganse dorpen, zoals Waardamme en Ruddervoorde, verlatend.⁸

Tenslotte dient er op gewezen dat in deze zes jaren op het platteland heel veel kerken grondig vernietigd werden. Veel dorpskerken uit het Brugse Vrije waren oorspronkelijk kruiskerken. In de turbulente Calvinistische tijd ging het westelijk gedeelte — nl. de benedenkerk — op veel plaatsen in de vlammen op. Bij de heropbouw vanaf 1600 werd dit westelijk gedeelte vaak niet meer heropgebouwd (Meetkerke, Zuienkerke, Nieuwmunster e.a.). De kerk werd dan in oostelijke richting verlengd en van zijbeuken voorzien. Voeg daarbij de kwasi totale ontmanteling van het kerkinterieur en men begrijpt dat veel kerken grondig van uitzicht veranderden.

II. Het Brugse Vrije tegenover de politieke problemen

Een harde en doordrijvende Calvinistische kern uit Gent (aldaar aan de macht gekomen door een staatsgreep op 28 oktober 1577) heeft gewapenderhand de belangrijkste steden van het graafschap Vlaanderen een gereformeerd stadsbestuur opgedrongen⁹. Zowat overal werd de inname van een stad gevolgd door de aanstelling van een Krijgsraad, ook Raad der Achtien geheten, en door de vernieuwing van de magistratuur in Calvinistische zin. Brugge werd op 19 maart 1578 door de Gentse Calvinistenbende van Ryhove ingepalmd en van een Raad der XVIII voorzien. De 26e maart daarop stelden Adolf van Meetkerke, Willem van Grysperre en Nicolaas Despaers de nieuwe Wet aan. Het is duidelijk dat de staatsgreep van Ryhove te Brugge (en elders) slechts mogelijk was door de medewerking van een plaatselijke Calvinistische kern. Het is precies deze kern die in de loop van de volgende maanden grote druk zal uitoefenen op de meer behoudsgezinde magistratuur van het Brugse Vrije.

Het Brugse Vrije wil geen voortijdige vernieuwing van de Wet

Nog geen maand na de oprichting van de Brugse Raad der XVIII vernam de magistratuur van

het Vrije dat er aan het Hof pogingen ondernomen werden om de burgemeesters van het Vrije voortijdig te vernieuwen en te vervangen door andere meer *beminders vanden vaderlande*. Ook zou men bij provisie deze schepenen, griffiers, pensionarissen (rechtsgeleerd ambtenaar), ontvanger en andere officieren die suspect waren, afzetten en ze vervangen door andere *aggreable der ghemeenten*. Deze opgedrongen ambtenaren zouden de gebruikelijke eed afleggen alsmede de eed op het stipt onderhouden van de Pacificatie van Gent. Het Vrije zette daarop een drukke diplomatieke activiteit in gang om dergelijke ingreep, strijdig met de gebruiken, te verhinderen¹⁰. Op 6 september 1578 werd de Wet van het Vrije vernieuwd in conservatieve zin. Jan van Schoore, heer van Marchove, werd burgemeester van de commune, Philips van Maldeghem, heer van Leyscot, werd burgemeester van het Oostkwartier, Jan van Rokeghem in het Noordkwartier en Roelant Courtewile in het Westkwartier¹¹

Geen hand- en spandiensten uitgevaardigd door de Brugse Raad der XVIII aan onderhorigen van het Vrije

Begin april 1578 had de Brugse Raad der XVIII de magistraat van het Vrije verzocht dat men alle ambachten en gemeenten van het Proosse, het Sijseelse en van het Vrije zou verplichten vier paarden en acht kruiwagens ter beschikking te stellen met het oog op de versterking en de beveiliging van de stad Brugge. Men zou op een afstand van drie mijl rond de stad Brugge de molenwallen afvoeren en de aarde op lagergelegen gebieden voeren. De magistraat van het Vrije besloot dat men het Hof zou verzoeken de Brugse Raad der XVIII te verbieden opdrachten te geven aan het Vrije met betrekking tot de versterking van de stad, kwestie die trouwens reeds' geregeld was tussen beide magistraten¹².

De ondertekening van de Unie van Utrecht

Enkele dagen vóór de jaarlijkse vernieuwing van de Wet van het Vrije ontving de magistraat van dit gewest vanwege het Hof een verzoek de Unie van Utrecht te ondertekenen. De onderhorige besturen van het Vrijen waren op 19 augustus 1579 in het Landhuis te Brugge (zetel van de administratie van het Vrije¹³ bijeen om zich over deze kwestie uit te spreken. Hoe behoudsgezind de vertegenwoordigers van de plattelandsbevolking waren, blijkt afdoende uit het antwoord: alleen de edelen waren van oordeel dat het Vrije akkoord moest gaan met de stad Brugge die al op 23 januari 1579 de Unie van Utrecht bekrachtigd had. De notabelen, de appendanten en het platteland oordeelden dat de ondertekening van de Utrechtse Unie niet nuttig was en stelden de vrede met de koning van Spanje voor: verzouckende neerstelick datmen voorstae het accorde vanden prince metten Conijnck als gheen middele hebbende noch wetende omme langhere de oorloghe te voeren...¹⁴.

De koninklijke commissie die twee weken later naar Brugge kwam voor de jaarlijkse vernieuwing van de burgemeesters van de stad Brugge en het Brugse Vrije, werd aangevoerd door prins Willem van Oranje¹⁵.

Op 6 september werd de Wet van het Brugse Vrije in Calvinistische zin vernieuwd. Jan Wijts, heer van Boucharderie, werd burgemeester van de commune¹⁶, Noël Caron in het Oost-Vrije, Frans Nans in het Noord-Vrije en Jan van Schoore in het West-Vrije.

Enkele dagen na deze wetsvernieuwing kwam de ondertekening van de Unie van Utrecht opnieuw te sprake in een vergadering van de generaliteit van het Vrije. De notabelen en het platteland waren bijgedraaid. Alleen de appendanten en contribuanten, schijnbaar de meest verstokte Spaans- en Roomsgezinde fractie, hielden het been stijf *en vernieuwden hun wens te vercrijghne een vaste gheduerighe paijs metten Conijnck*¹⁷.

Daar de opposanten nu in de minderheid waren, besloot de magistraat de Unie van Utrecht te ondertekenen.

De Calvinistische magistraat van het Vrije eerbiedigt de oude privileges inzake benoeming van schepenen

In de eerste helft van het jaar 1580 waren een aantal schepenen van het Brugse Vrije naar de vijand (Spanje, Malcontenten) overgelopen, nl. de heer van Ardooye, de heer van Zwevegem, Charles van Provijn en Jan van Thiennes. In de maand augustus 1580 verschenen Thomas Seotis, Joris Vandenbroucke, Jan van den Rhijne, Leonard van de Capelle en Joris Matruyt in de vergadering van het Vrije en legden commissiebrieven voor vanwege aartshertog Matthias waarin hun benoeming op de vacante schepenenbanken werden goedgekeurd. De privileges verleend door de Vlaamse graaf Ferrand van Portugal in 1230, door keizer Maximiliaan van Oostenrijk in 1490 en door hertog Philips in 1501 bewezen afdoende dat schepenen van het Vrije voor het leven werden benoemd en niet afstelbaar waren. De magistraat van het Vrije weigerde de opgedrongen schepenen te aanvaarden 18.

De onderhandelingen met de hertog van Anjou

Om op het Europees vlak méér krachten te bundelen tegen Spanje, was Willem van Oranje erg gesteld op het binnenhalen van de hertog van Anjou, broer van de Franse koning, als soeverein van de Nederlanden. De onderhandelingen met de hertog van Anjou moesten, zoals alle belangrijke staatszaken, vooraf goedgekeurd worden door de onderscheiden gewesten. Het Brugse Vrije riep de subalterne besturen bijeen op 13 februari 1580. De edelen en de notabelen stemden in met het vooradvies van de magistraat van het Vrije. De heerlijkheden van de Keure of plattelandsgemeenten, vertegenwoordigd door hun hoofdman, verklaarden zich onbevoegd om te oordelen in zo'n gewichtige aangelegenheid en zoals gewoonlijk stemden de appendanten en contribuanten tegen. Zij waren méér te vinden voor trouw aan de koning van Spanje want *de goddelicke ende natuerelicke rechten ende wetten bevelen dat wij onsen conijck zouden blijven onderdanich ende ghetrauwe totter doot, twelcke zij begheerden te blijvene ende continueren, ten zij dat den noot urgent ende groot zij ende dat de wet gheen stede en grijpe...* 19.

Het Brugse Vrije wijst de hertog van Anjou af na de Franse Furie (Antwerpen, 17 januari 1583)

Het verblijf van Anjou in de Nederlanden was maar van korte duur. Het conflict tussen de katholieke Franse hertog en het Calvinistische bestuur van zijn residentiestad Antwerpen barstte los op 17 januari 1583: Anjou vluchtte uit Antwerpen weg en zocht een onderkomen in Dendermonde. Willem van Oranje probeerde daarna de hertog van Anjou terug te winnen. Veel bijval vond dit voorstel niet in de gewestelijke besturen. Na een gunstig vooradvies van de Staten Generaal en het voorstel van de Vier Leden²⁰ van Vlaanderen, werd de reconciliatie van Anjou op 30 juni 1583 aan de generale vergadering van het Brugse Vrije voorgelegd. Het werd een afkeuring. Wel stemden de edelen zoals steeds in met het voorstel, maar de notabelen wezen het af. De appendanten en contribuanten verwierpen eveneens het voorstel en beriepen zich daarbij op argumenten die de hervormde zeker naar het hart gingen: *Alzoo men bevint bij diversche sloten [=besluiten], zo in Duutschland als elders de weerelt duere, dat de religie winden ondersaeten ghevoucht wenk naer de religie vanden overstel', ende daeronzme dat wesende de hertoghe ende zijnen broeder den Conijck van andere religie, gheen apparentie en es dat hij de zake ende defensie annemen zoude. Ende bijdien niet gheraden en vinden met hem te tracteren, bij dat de conijnghe zelve wet stellen ende niet de ondersaten...* Ook de hoofdmannen van de gemeente uit het platteland keurden het voorstel resoluut af 22.

Geen akkoord met de Rijnlandse Paltsgraaf Johan Casimir

In de hachelijke situatie waarin de opstandige Nederlanden in de tweede helft van het jaar 1583 verkeerden, werd uitgezien naar een sterke man die het getij kon doen keren. De blik viel op Paltsgraaf Johan Casimir die in oktober 1578 Gent bezet had met 500 ruiters om de radicale Calvinisten aldaar te steunen. Het Brugse Vrije moest zich op 8 oktober 1583 uitspreken over nieuwe belastingen en over een eventueel verbond met Johan Casimir aan wie men 50.000 gulden per maand zou geven vanaf de ondertekening en 150.000 gulden eens dat hij in het land zou opereren. Daarnaast zou hem noch assistentie *van volcke van oorloghe [gegeven worden] omme bij ghemeene macht de vianden te resisteren ende tlandt preserveeren*. Zoals gewoonlijk waren de edelen met alle voorradiezen akkoord, terwijl de notabelen van oordeel waren dat Casimir nooit in de Nederlanden zou opdagen daar hij nog in dienst was van de bisschop van Keulen. Ook de contribuanten en de appendanten moesten van Casimir niet weten. Wel vonden zij *het expedienter te handelen metten naerligghende provinthien omme te hebben eenen generalen eendrachtighen ende vaste paijs*. Het platteland maakte in de adviesverlening nog allusie op het vroeger verblijf van Casimir. Zij hadden de geweldenaar aan 't werk gezien en wensten hem niet terug te krijgen.²³

De magistraat van het Brugse Vrije werd in september 1581 (niet in 1580), 1582 en 1583 telkens in Calvinistische zin vernieuwd²⁴. Dit betekent echter niet dat de brede lagen van de bevolking het regionaal of nationaal Calvinistisch bestuur sympathiek vonden of een groot geloof koesterden in het feit van de gewapende opstand tegen Spanje. De edelen en de notabelen van het Brugse Vrije waren nog het meest voor de verdrijving van de Spanjaarden en voor de Hervorming gewonnen; zij keurden in ieder geval meestal de talrijke beden goed met betrekking op het innen van de belastingen. Dit was niet het geval met de woordvoerders van de subalterne plattelandsgebieden. Deze in hoofdzaak landbouwgebieden waren uiteraard duidelijk anti-militarist, van welke kant de legerbenden ook opdaagden: alle teerden genadeloos op de rug van de landbouwer. Zij waren ook niet gewoon de blikken veel verder te richten dan hun akker, dorp of gewest.

En tenslotte nog dit: in gans de anti-Spaanse en anti-Roomse revolve speelde de stad Gent een fanatieke en dominerende rol tegen de wens in van Willem van Oranje, Hembyze en Ryhove ontketenden er een revolutionaire beweging met Calvinistische inslag. Men stelde zich voor de tijd van Artevelde te laten herleven en de wil van Gent aan geheel Vlaanderen op te leggen. Ook deze Gentse idealen konden de oude rivaal Brugge en de inwoners van het Brugse Vrije slechts met veel argwaan bekijken: Gent was een oude vijand !

III. Het Brugse Vrije tegenover de Gereformeerde Religie

Het Bisdom op de vooravond van de Calvinistische bezetting

Het Bisdom Brugge werd pas in mei 1559 als afzonderlijk bisdom opgericht. Het strekte zich in hoofdzaak uit over het grondgebied van het Brugse Vrije. In maart 1561 werd de zeventigjarige Bruggeling Petrus Curtius (de Corte) als eerste titularis van de nieuwe zetel benoemd. Curtius stierf het jaar na de Beeldenstorm²⁵. Zijn opvolger Remigius Driutius (Drieux) ²⁶, benoemd in september 1569, begon zijn episcopaat in volle hervormingstijd. In 1570 woonde hij het eerste provinciaal concilie van Mechelen bij en op 13 februari 1571 kondigde hij de besluiten van Mechelen af voor het bisdom Brugge. Hij riep de geestelijke en wereldlijke overheden op de decreten van het concilie van Trente uit te voeren. Er stonden de

bisschop echter andere dingen te wachten dan aan de contrareformatie te werken! Bij de Calvinistische staatsgreep van 28 oktober 1577 werd Driutius samen met andere kerkelijke en wereldlijke Spaansgezinde gezagsdragers, gevangen genomen. Vanaf november 1577 tot einde oktober 1579 bestuurde twee vicarii het bisdom Brugge, nl. Jacobus Eeckius en Remigius Driutius, een neef van de gevangen bisschop. De verrichtingen van deze vicarii staan ook in de Acta van bisschop Driutius geboek²⁷, zodat het mogelijk is een trouw beeld te schetsen van de godsdienstige toestand in het bisdom Brugge tot aan de ondertekening van de Religievrede door de magistraat van het Brugse Vrije in mei 1579 (er worden inderdaad vanaf juni 1579 geen benoemingen meer genoteerd).

Het is opvallend dat in deze vrij bewogen en vanaf maart 1578 volop Calvinistische tijd, o.m. de benoemingen van de parochiegeestelijkheid gewoon doorgaan, met dit verschil echter dat er veel mutaties voorkomen, dat er heel wat pastoors slechts ten voorlopige titel als deservitores (waarnemende pastoors in vacante parochies) aangesteld worden per modum provisionis et usque ad revocationem (voorlopig en tot de terugroeping). Dit laatste wijst zeker op een wankel pastoorsbestand. Tussen februari 1576 en juni 1579 staan in de Acta van bisschop Driutius 44 benoemingen van dergelijke voorlopige pastoors genoteerd. Wij stellen ook vast dat veel priesters uit vreemde bisdommen afkomstig waren en dat heel wat regulieren in vast of tijdelijk verband naar de parochies van het bisdom Brugge gestuurd werden. Deze laatste moesten, zoals uitdrukkelijk bepaald door de overheid, hun ordeskleed blijven dragen²⁸.

Wij hebben geen vergelijking gemaakt met de tijd vóór 1576 wat betreft de morele gedragingen van de parochiegeestelijkheid en over het onderhouden van de celibaatsverplichting. Tussen 1576 en 1579 kwamen er zes gevallen voor van priesters die omwille van concubinaat berispt of gestraft worden. Overgang van pastoors tot het Calvinisme op de plaats zelf waar ze als rooms-katholiek pastoor dienst hadden gedaan, was niet uitzonderlijk. Gewoonlijk traden ze in het huwelijk. In dit verband zijn de namen bekend van de Minderbroeder Jan Bufs die als pastoor van Oudekapelle tot het Calvinisme overging en huwde met een uitgetreden kloosterlinge. Verder Inghel van Egmont in Westkapelle, Joris de Vriese in Sint-Kruis bij Aardenburg, Adriaan Poinchon in Sluis en Johannes Marcus in Wenduine.

In de schaarse kerkrekeningen uit deze jaren is er op meerdere plaatsen sprake van "broeders", meestal reguliere geestelijken die niet door de bisschop of de vicarii benoemd waren en die na de vlucht van de pastoor sommige parochies bedienden. Enkele bleven er werken ook nadat er een vast beroepen predikant in de gemeente was. Tegen de activiteiten van de "monniken" wordt herhaaldelijk protest aangetekend.

Een niet gering aantal regulieren, vooral Minderbroeders, traden tot de Calvinistische hervorming toe. Sommige pastoors (meestal oudere personen) legden zich zwiingend bij de hervorming neer en verkregen een alimentatiegeld uit de kas van de *gheestelicke goedinghen* waarover de speciaal aangestelde commissarissen toezicht hadden.

De Religievrede en de toekenning van bidplaatsen aan de Calvinistische eredienst

De Religievrede was bedoeld om aan de Calvinisten volledige vrijheid van religieuze handeling te geven, hetgeen de Pacificatie van Gent (1576) niet had toegestaan, tenzij in Holland en Zeeland

Na de officiële afkondiging van de Religievrede op 15 oktober 1578, nam de stad Brugge op 7 september daarop reeds de Religievrede aan²⁹. De bedrijvige Brugse kern van Calvinisten met Jan Van Vijve³⁰ op kop, begon daarop druk uit te oefenen op de nog behoudsgezinde magistraat van het Vrije: op 20 november 1578 verscheen er een afvaardiging van de Brugse

magistraat in het college van het Vrije om te verklaren dat Brugge de Religievrede had aangenomen en dat de wereldlijke en geestelijke gezagsdragers de eed hadden afgelegd. Het Vrije werd aangespoord dit voorbeeld te volgen maar de magistraat van het Vrije liet weten dat zijn leden, ofschoon binnen de stad Brugge wonend, eigenlijk privé-personen waren en niet tot de eed konden verplicht worden door de stad Brugge³¹.

In de daaropvolgende weken versterkte de Brugse druk op het Vrije nog aanzienlijk. In januari 1579 verscheen Jan Van Vijve in het college van het Vrije *dewelcke aldaer presenteerde zekere commissie in parapieren upden naem vanden prince van Oraigne luudende ghecommitteert te zijne omme paix ende ruste te procurerene ten lande winden Vrijen ter cause vande nieuwe religie. Ende overZulek hadde ghecomrnitteert vier personen vanden Vrijen omme in alle prochien daer gheweest hadde het exercitie van twee religien voor hernlieden te ontbiedene de ghone van beede de religien ende hemlieden respectivelick accornoderen in huerlieder exercitie*³².

De vier door Willem van Oranje voorgestelde commissarissen waren jonkheer Jan van Schoore, Willem van Røkeghem, Frans Nans en Willem de Caron. Deze vier hadden als opdracht de subalterne gebieden van het Brugse Vrije bijeen te roepen en de kwestie van de Religievrede te regelen. Daar men niets afwist van onenigheid of onrust omwille van godsdienstzaken en ook omdat men niet wenste nieuwigheden in te voeren, diende de magistraat van het Vrije op zijn beurt een gemotiveerd verzoek in bij het Hof ten einde de benoemde commissie te verbreken. De bewijsvoering van dit rekwes van het Vrije dat van de gebeurtenissen wel degelijk op de hoogte was door dagelijks bestuurscontacten, is interessant omdat het ons leert hoe de Calvinisten tewerk gingen. De magistraat van het Vrije beweerde dat het merendeel van de onderworpen bevolking katholiek was en als er in sommige gemeenten enkele eenheden tot de gereformeerde religie behoorden, er daarentegen honderdtallen katholiek waren gebleven. In heel wat parochies van het Vrije werd er nooit door Calvinisten gepredikt. Op enkele plaatsen werd de predicatie met geweld opgedrongen en waren predikanten en toehoorders van andere plaatsen gekomen *alzo loopende vanden eenen tonen anderen, welke zaken meer meriteerden punitie dan support of favuer*.

Tenslotte werden op 11 maart 1579 de hoofdmannen van de subalterne gemeenten in Brugge ontboden. De situatie werd eerst bondig geschetst en dan ging men tot de stemming over. 63 van de 67 hoofdmannen van de bij name genoemde plattelandsgemeenten verklaarden dat ze zich noodgedwongen en niet uit innerlijke overtuiging neerlegden bij de Religievrede *verclarende dat het impetreren vande zelve commissie ghedaen es hemlieden onwetende ende alzo datter Commissarissen tomen zullen, hemlieden draghen ende tooghen als goede ende catholique ondersneten...*³³. Enkele dagen later verschenen de vertegenwoordigers van de appendante en contribuante besturen en brachten een gelijkaardig advies uit, nl. dat zij *gheen prochien en wisten waer gheen catholicken en waren begheerende zij comparanten te blijven tijde oudde catholique religie*³⁴.

In een schrijven van 8 mei 1579 liet aartshertog Matthias aan de magistraat van het Vrije weten dat men onverwijld de uitvoering van de Religievrede in handen moest geven van de daartoe aangestelde commissie. Op 14 mei daaropvolgend vertrouwde de griffier de Aula de commissie inzake godsdienst toe aan Noël de Caron³⁵.

De Religievrede en de toelating van het Calvinisme kwam niet overeen met het verlangen of de overtuiging van het grootste gedeelte van de bevolking der plattelandsgemeenten van het Vrije. Deze Religievrede werd door een kleine maar uiterst actieve Brugse kern van Calvinisten opgedrongen.

Spreading van het Calvinisme in het Brugse Vrije

Het wettelijk begin van het Calvinisme op het platteland van het Brugse Vrije is 14 mei 1579. Het is duidelijk dat vóór deze datum sporadisch vreemde predikanten optraden, vergezeld van een aantal geloofsgenoten. In de door oorlogsomstandigheden soms verlaten parochies van het Vrije was het in die dagen niet zo moeilijk vaste voet te verwerven! Wel er permanent te verblijven. De vestiging van een Calvinistische gemeente hing wel in zeker mate af van de begeerte van de plaatselijke bevolking, bekend gemaakt aan de classis waartoe de gemeente behoorde. Men kon ook een predikant beroepen om dienst te komen doen op een of andere plaats, men kon instaan voor het stoffelijk onderhoud van de predikant, zijn woonst, zijn wedde, maar het was de classis, in ons geval vooral de Brugse classis, die de predikanten wettelijk bevestigde en aanstelde.

De Brugse classis schijnt eerst begin 1580 in werking te zijn getreden, in ieder geval de verslagen van de classicale bijeenkomsten en van de genomen beslissingen dateren slechts vanaf 19 januari 1580³⁶. Aan de hand van deze verslagen is het mogelijk nauwkeurig de spreiding van het Calvinisme in het Brugse Vrije te volgen. De kaart die wij bij deze bijdrage publiceren is in hoofdzaak opgemaakt met de gegevens uit de verslagen der classisbijeenkomsten. Het is echter opvallend dat alleen het gebied ten noordwesten van de stad Brugge een betrekkelijke dichtheid aan Calvinistische gemeenten kende. Uit deze richting was vanaf 1572 het gewapend geweld der Watergeuzen gekomen. Het zuidoostelijk gedeelte rond Brugge vertoont op de kaart een echt vacuum met slechts hier en daar een Calvinistisch eiland.

Welk gedeelte van de bevolking werd door het Calvinisme bereikt?

Het is niet eenvoudig op deze vraag te antwoorden omdat de bevolking gezien het beroerlijke van deze tijden, haast bestendig in roering, in beweging, op de vlucht was. Deze toestand van onstabieleit zal de ganse Calvinistische tijd duren. In de bestuursdocumenten van het Brugse Vrije duiken ook geregeld klachten op over de grote afwezigheid van de dorpsbevolking, dit met betrekking tot het innen van de talrijke oorlogsbelastingen. In november 1581 vestigden de appendanten en de contribuanten van het Vrije de aandacht op deze situatie: *considerende dat alle de rijke vanden platten lande hemlieden vertrecken jnde steden duer de excersie vanden vaarden ende dat bijdien niemant de zelve quote en zoude durven collecteren ende oock gheen volck en es te platten lande up wyen men de zelve zoude innen...*³⁷. En nog in oktober 1583 wordt er geklaagd over de afwezigheid van de landbouwers: *Wierdt oock ten zelve daghe ghetraecteert ende ghehandelt dat vele landslieden huerliedren oust inneghedaden hebbende vanden jaere 83 hemlieden vertrocken in steden alzo abandonnerende huerlieder hofsteden ende wuensten bijde welken alle het last van waken erde anders vanden prochien bleeft upde 64 schamele ende arme lieden die dan middele niet en hadden omme hemlieden on steden te houdene*³⁸.

Aangezien het meestal de ongegoede personen waren die ter plekke bleven, waren het bijgevolg zij die woord van de Calvinistische predicatie hoorden. Er steekt een stukje waarheid in de bewering van de geschiedschrijver Tanghe die het heeft over de Geuzentijd in Oudenburg: "Het onwetendste en onzedigste gedeelte der inwoners viel van het alleenzaligmakend geloof af"³⁹. Een *stukje* zeg ik: arm zijn kan synoniem zijn van onwetend maar niet noodzakelijk van onzedig!

De ongeletterde achtergebleven bewoners van het platteland van het Brugse Vrije werden hier en daar tot het Calvinisme aangetrokken door tractaten georganiseerd om de religie te vervoorderen. Aldus in de kerkrekening van Zuikerkerke over het jaar 1580: *betaelt bij laste vande kerckmeesters van diversche ghelaghen verteirt om de religie te vervoorderen: vj & xij sch. par. 40*. Dergelijke uitgaven kwamen ook in andere rekeningen voor.

Wat met de Rooms-katholieke eredienst?

Het is moeilijk aan te nemen dat de katholieke eredienst in het Brugse Vrije op enkele maanden tijd van de kaart werd geveegd. Wij hebben er hoger reeds op gewezen dat heel wat pastoors met een aanzienlijk gedeelte van hun kudde binnen Brugge vluchtten om aan allerhande legerbenden te ontkomen.

In sommige gevallen waren de dorpen volledig verlaten. Een groep van 300 landslieden uit Ruddervoorde en Waardamme (twee toentertijd bosrijke gemeenten) wijst er in juli 1584 in een rekwes tot de magistraat van het Vrije op hoe zij over ontrent drie jaren *duer de groote fouten ende rudessen ende tirannelicke handelinghen vande soldaten, zowel vande conincklijcke majesteyt als vande rebellen ende vrijbuuters ghedwonghen gheweest hebben huerlieder vertreck te nemen in diversche steden...*⁴¹

In andere gemeenten, b.v. Dudzele en Oudenburg, bleef de R.K. clerus zeer invloedrijk. Wij vermelden Dudzele en Oudenburg omdat juist in deze twee gemeenten het kerkgebouw in tweeën werd verdeeld door een dwarse muur. De benedenkerk werd dan aan de Calvinisten toegewezen, terwijl de bovenkerk met altaren en zijkapellen door de katholieken gebruikt werd⁴².

De aanwezigheid van papen wordt reeds in de Gentse classisvergadering van 3 november 1578 aangeklaagd. Ook in het Brugse Vrije wordt deze kwestie, vooral vanaf 1581 op de dagorde geplaatst van de classisvergaderingen. Alsdus te Oostburg op 12 september 1581: *omme dies wille dat het ghesciet tot grooten nadeele der kercken christi, datmen so langhe de papen an haeren dienst laet continueren, so eyst raetsaem bijden broederen des classis ghevonden datmen bij vorme van requeste an mijn heeren de commissarissen vut naemen des classis solliciteren sul, ten fijne dat het huerlieden believe tselve te jmploreren aen de vier leden des landts om dat alzo den dienst der papen gheheel gheinterclieert zoude werden. Ende met eenen het dryncken ende alderley spel binnen de predicatie. Dit sal te weghe brenghen Jan van Vijve*".

Hoe groter de bedreiging werd vanwege oprukkende Malcontenten of Spanjaarden hoe minder de papen verbaal gespaard worden. In een verslag van de dassisbijeekoms in Ramskapelle lezen wij: de eerloze ende goddeloose papen... haeren goddeloosen ende duyvelschen afgoddisschen dienst...⁴⁴.

De Calvinistische predikanten

Het is niet te verwonderen dat het zo laat tot het Calvinistische front toegetreden Brugse Vrije veel moeite had om op de gemeenten van zijn omschrijving vast beroepen predikanten te krijgen. Gent, "het nieuwe Genève", en de stad Brugge hadden het in dit opzicht al niet gemakkelijk. Het Vrije was meestal aangewezen op tweederangs-predikanten die theologisch weinig geschoold waren. Vroeg daarbij dat het Vrije nooit de "prelude" van het Wonderjaar 1566 had gekend. Alles was er *ab ovo* te beginnen. Men kon er nog van geluk spreken — maar in de Calvinistische optiek was dat tegenslag — dat de gebieden van de Westhoek omwille van het oorlogsbedrijf al in 1579-80 door de aldaar gevestigde predikanten moesten ontruimd worden. Heel wat predikanten uit dit gewest kwamen over naar het Brugse Vrije, vooral de kuststreek en Zeeuws-Vlaanderen. Het geval van Tilmannus Cupus, afkomstig uit Keulen maar werkzaam in Lo, die einde 1579 naar Westkapelle komt, is niet alleenstaande.

De stichting van nieuwe Calvinistische gemeenten in de plattelandsgemeenten van het Vrije kwam meestal tot stand onder impuls van de vrij sterke Calvinistische gemeente in de stad Brugge. Dat was o.m. het geval voor Blankenberge en voor Sint-Pieters op de Dijk. In de

classisvergadering gehouden in Damme op 6 december 1580, kwamen de Calvinistische broeders van Blankenberge om *eenen vromen ende godsalighen dienaar des woordts* vragen. Het antwoord luidde dat *die keercke ende keerckenraet van Brugghe, die welcke die saecke beghonnen hebben, met de eerste gheleghentheyte sulcx te weercke stellen ende daerinne voorsten sullen*⁴⁵. Op de classisbijeenkomst van 28 februari 1581 wordt aan die van Sint-Pieters op de Dijk die om een dienaar vroegen, geantwoord *datse voor dele tijt gheen middel hebben om te helpen, maar datse die van Brugghe bidden om te continueren datse beghonnen hebben*⁴⁶.

Het nijpend tekort aan predikanten laat zich voortdurend voelen: tal van plaatselijke afgevaardigden die aan de classis een predikant komen vragen, worden met schone beloften voor de toekomst weggestuurd. Soms vindt men een oplossing in het tijdelijk ontlenen van een predikant uit een meer voorziene plaats zoals Brugge, ofwel gaan de predikanten uit het omliggende per beurtrol op een vacante gemeente de dienst verrichten. Het is dan ook niet te verwonderen dat men een vrij groot aantal overgelopen parochiegeestelijken als predikant in dienst nam, dit alles volgens de richtlijnen van de Generale synode van Dordrecht (1578) die voorschreef dat men dergelijke predikanten niet zou toelaten voordat de gemeente van *harer suyverheyt ende bestendicheyt in der leere ende oprechtheyt des levens ghenoechsam sal versekert zijn*⁴⁷.

Over het algemeen werd voor dezen een langere proeftijd toegemeten niet meerdere proposities en grondiger ondervragingen aangaande leer en leven. De gevallen van Ingelbertus Egmondanus, gewezen pastoor van Westkapelle en predikant in Heist, van Johannes Marcus die als R.K. pastoor van Wenduine te plekke overging naar het Calvinisme en van Franciscus Nicolaas Borluut, gewezen monnik van de Benedictijnerabdij in Sint-Winoksbergen, illustreren dit afdoende.

Vanzelfsprekend kwamen er onder deze vrij haastig bijeengerecruteerde predikanten lastige en onstichtelijke gevallen voor Daniel de Costere, Johannes Marcus, Daniël Wante, Franciscus Borluut en Jan IJserman.

Alles bij mekaar vergde het toch heel wat moed vanwege deze predikanten om te gaan wonen in de onbeschatte dorpen van het Brugse Vrije, dagelijks doorkruist door plunderende legerbenden. Het waren echter niet allemaal helden, want in de classisbijeenkomst gehouden in Brugge op 13 februari 1582, wordt over het wegvlugten van predikanten uit hun gemeente gehandeld: *Aengemerct datter eenighe personen geërgert zijn om dies wille datter zommige dienaers des woorts hen binnen de stad van Brugghe deren periculeusen tijt ghehouden hebben, is geresolveert bij het classis dat de zelve netter eerster commoditeyt bij haere gemeeynten trecken zullen* 48.

Tot slot weze nog vermeld dat de Brugse classis, voor het eerste samengekomen op 19 januari 1580, op de classicale bijeenkomst in Oostburg op 12 september 1581 gesplitst werd. Voortaan zou benevens Brugge nu ook Sluis als zetel van een classis dienen. De gemeenten aan Brugge toegewezen waren de volgende: Brugge, Damme, Wenduine, Blankenberge, Uitkerke, Zuienkerke, Stalhille, Meetkerke, Sint-Pieters op de Dijk, Dudzele, Lissewege, Oostkerke, Moerkerke, Jabbeke, Varsenare en Sint-Andries. De classis Sluis: Sluis, Aardenburg, Middelburg in Vlaanderen, Oostburg, Sint-Anna, Westkapelle, Heist, Knokke, Lapscheure, Cadzant, Hannekenswerve (een verdwenen dorp bij Aardenburg), Groede, Breskens, Schoondijke en Sint-Kruis bij Aardenburg.

Het tijdstip van deze splitsing der Brugse classis was eigenlijk een hoogtepunt van de Calvinistische opbloei in het Brugse Vrije. Stilaan zal de zaak der hervorming door politieke en vooral door militaire gebeurtenissen sterk in het gedrang komen. Is het niet veel betekend dat de classis Sluis reeds het jaar na haar ontstaan, nl. op de bijeenkomst in Schoondijke op 24

april 1582, bij het voorstel om een classiszegel te laten maken als embleem een hellend schip op de baren voorstelt met eronder het devies: *Help ons Heer of wij vergaan!*⁴⁹.

IV. Besluiten

- De vestiging van het Calvinisme als christelijke republiek werd in de stad Brugge met militair geweld tot stand gebracht. De ganse duur van het Calvinistisch bewind (1578-1584) was de streek van het Brugse Vrije militair operatiegebied.
- De burgemeesters en de schepenen van het Vrije werden vanaf september 1579 steeds onder de overtuigde Calvinisten gekozen. De onderhorige besturen van het Vrije bleven Spaans- en Roomsgezind. Zij weigerden dikwijls hun placet te hechten aan een aantal politieke plannen afkomstig van het centraal bestuur en zij waren weinig bekommerd met de generaliteitsbestrevingen van Willem van Oranje.
- Het bestuur van het bisdom Brugge en de benoemingen van de parochiegeestelijkheid gingen gewoon door tot aan de ondertekening van de Religievrede door het Vrije (mei 1579).
- De Religievrede werd door de magistraat van het Brugse Vrije ondertekend onder zware druk van de actieve Calvinistische kern uit de stad Brugge. De bewoners van het platteland keurden de Religievrede af.
- Het Calvinisme vond in het Brugse Vrije vooral ingang in de gemeenten van de kuststrook ten noordwesten van de stad Brugge. Daar de bezittende klasse meestal gevlucht was binnen Brugge, richtte het Calvinisme zich in deze plaatsen vooral tot de minder gegoede stand.
- Op een aantal plaatsen bleef de katholieke eredienst overeind; op andere plaatsen wordt de werking gesignaleerd van de clandestien werkende monniken. Ofschoon de Religievrede een rustig samenbestaan van de beide religies voorstond, eisten de Calvinisten in het Brugse Vrije, naar Brugs en naar Gents model, de alleenheerschappij op inzake godsdienstbeoefening.
- De Calvinistische gemeente van de stad Brugge heeft heel sterk haar invloed laten gelden op de Calvinistische plattelandskerken van het Vrije. Sommige waren trouwens door Brugge gesticht. Alle werden administratief en in personeel door Brugge geholpen. De kwaliteit van het predikantsbestand in het Brugse Vrije was langs de lage kant met weinig theologisch geschoolden en veel overgelopen seculiere en reguliere geestelijken.

Noten

1. Het Brugse Vrije was een kasselrij in het graafschap Vlaanderen, begrensd door de Noordzee, Sluis, Eeklo, Hooglede, Zarren en de IJzer liet had een eigen magistraat en maakte vanaf het einde van de 14de eeuw deel uit van de Vier Leden van Vlaanderen (samen met Gent, Brugge en Ieper). Vanaf de 16de eeuw was de invloed van de Vier leden beperkt tot de goedkeuring en de inning van de belastingen. Het Brugse Vrije zetelde ook in de bijeenkomsten van de Staten van Vlaanderen waar ook de clerus en de adel deel van uitmaakten.

2. Deze situatie wordt in kaart gebracht door J. DECAVELE, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568', in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. VI, Bussum 1979, p. 280.

3. M. COORNAERT, Knokke en het Zwin, Tielt, 1974, p. 226; E. VLIETINCK, Het Oude Oostende en zijn Driejarige Belegering (1601-1603), Oostende 1897, p. 164-165.

4. Petrus Dathenus was afkomstig uit Cassel, Pieter Haezaert uit Belle, Mahieu Makreel

eveneens uit Belle, Pieter Plaetevoet uit Dranouter. Tilmannus Cupus (° Keulen) was van 1576 tot aan de komst van de Malcontenten predikant in Lo. Einde 1579 ging hij over naar Westkapelle. Willem Cornantius (Roermond) was vóór zijn verblijf in Sluis, predikant geweest in de classis Diksmuide. Jacobus Noortnan, predikant in Oostburg, had vroeger in Vlteren gepredikt. De dienaar des woords van Lissewege Franciscus Nicolaas Borium was een uitgetreden monnik van Sint-Winoksbergen.

5. De indeling van het uitgestrekte grondgebied van het Brugse Vrije in die gewesten of kwartieren met elk een burgemeester en een schepbank, dateerde van het einde der 13de eeuw. Er was een Westkwartier of Westvrije, een Noordkwartier of Noordvrije en een Oostkwartier of Oostvrije.

6. Naam van een beweging in de Zuidelijke Nederlanden die zich in 1578 tegen de politiek van de Staten-Generaal en van Willem van Oranje begon te verzetten. In de eigentijdse bronnen is er meestal sprake van Walen of Paternosterdragers, ook Paternosterknechten. Deze laatste volkse benamingen vonden hun ontstaan in het feit dat deze soldaten een paternoster om de hals droegen als teken van verknochtheid met de Roomse religie.

7. RAB (= Rijksarchief Brugge). Reg. Vrije nr. 25, f° 370v-371v: 27 sept. 1578

8. SAB (Stadsarchief in Brugge), Reeks 124, Rekwesten: 16 juli 1584.

9. Zie in deze bundel de studie van J. DECAVELE, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent' (1577-1579).

10. RAB, Reg. Vrije, nr. 25, f° 361r: 12 april 1578; f° 362v-363r: 15 april 1578.

11. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 369v: 6 sept. 1578.

12. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 362r-v 15 april 1578. Het aandeel van het Vrije in de fortificatie van Brugge bedroeg 1800 pond groot.

13. De generaliteit van het Brugse Vrije bestond uit drie afdelingen:

1° de edelen en de notabelen

2° de leenroerige heerlijkheden, bestaande uit twee klassen, nl. de Contribuanten (6 in getal) en de Appendanten (37 in getal).

3° De hoofdmannen van de heerlijkheden van de Keure (toebehorend aan de Vorst). In deze laatste heerlijkheden oefende de magistraat van het Vrije alle rechtsmacht uit (hoog, midden en laag). De generaliteit werd bijeengeroepen om advies uit te brengen over bestuurszaken en over het innen van belastingen.

14. RAB. Reg. Vrije, nr. 25, f° 397v: 19 aug. 1579.

15. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 398v: 6 sept. 1579.

16. Jan Wijts, zoon van Josse Wijts en Catharina de Vilein de la Boucharderie, was in 1528 geboren (zoals Adolf van Meetkerke). Zijn tweede echtgenote, Margaretha van Lichtervelde, in 1580 weduwe geworden, hertrouwde in 1582 met de weduwnaar Adolf van Meetkerke. Wijts werd als burgemeester van de commune opgevolgd door Philips van den Berghe, heer van Watervliet. Zie in deze bijdrage de foto van Jan Wijts en Margaretha van Lichtervelde. Wij betuigen onze bijzondere dank aan Mevr. L.A.J. de Brauwere, Gravin van Aldenburg Bentinck, die ons de fotografische reproducties bezorgde van de portretten Wijts en van Meetkerke. Deze portretten berusten in het kasteel te Amerongen.

17. RAB, Reg. Vrije, nr. 25, f° 402: 22 sept. 1579.

18. Id., Reg. Vrije, nr. 26, P 12v ; 13 aug. 1580; fo 13v: 23 aug. 1580.

19. Id., Reg. Vrije, nr. 26, P 6r-7r: 13 febr. 1580.

20. De Vier Leden van Vlaanderen: Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije.

21. Het beginsel van de Duitse en andere gereformeerde vorsten: Cujus regio ilius et religio.

22. RAB, Reg. Vrije, nr. 26, f° 67r-v: 30 juni 1583.

23. Id., Reg. Vrije, nr. 26, f° 76r-77v: 8 oktober 1583.

24. Id., Reg. Vrije, nr. 26, P 33 r-v: 6 sept. 1581; f° 59v: 6 sept. 1582 en fo 72r: 6 sept. 1583.
25. A. DE LEYN, *Esquisse biographique de Pierre de Corte (Curtius) premier Evêque de Bruges*, Leuven 1863.
26. A.C. DE SCHREVEL, 'Notes et documents pour servir à la biographie de Remie Drieux , Ile évêque de Bruges, in: *Acta Aem.*, XLVI (1896), p. 142-637 en LI (1901), p. 145-436.
27. BAB (bisschoppelijk Archief Brugge), *Acta Driutius*: 3,2.1576-12.5.1594.
28. J. GELDHOF, 'Calvinisme in het Brugse Vrije, in *Biekorf*, LXXXII (1982), p. 46-50.
29. G. WEIJDS, *Chronique Flamande 1571-1584*, uitg. Em. Varenbergh, Gent/Brugge/Den Haag 1869, p. 17: op den VIJen van november was ghepubelhyerd de lyberteyt ter allen huudt, bij laste van mijn heeren vander weedt.
30. Jan Van Vijve was steeds in 1566 een fervant aanhanger van de hervorming: A.C. DE SCHREVEL, 'Troubles Religieux du XVIme Siecle au Quartier de Bruges, 1566-1568', in: *Acta Aern.* XLII (1892). Bij de komst van Alva vluchtte Van Vijve, zoals veel geloofsgenoten, naar Engeland maar keerde in 1576 terug, Hij was een uiterst bedrijvig lid van de Brugse Calvinistische gemeente, was lid van de door Ryhove op 19 maart 1578 aangestelde "Krijgsraad" of Raad der XVIII, trok daarna op zoek naar predikanten voor Brugge en was zelf Ouderling van de Brugse kerk.
31. RAB, Reg. Vrije, nr. 26, f° 37r-v: 21 nov. 1578 (in margine: Eet nopende tonderhouden van religioens vrede).
32. Id. Reg. Vrije, nr. 25, f° 390-391v: 23 maart 1579 (in margine: Religioensvrede).
33. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 386-387r: 11 maart 1579 (in margine: Nieuwe religie).
34. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 390v-391v: 23 maart 1579.
35. Id., Reg. Vrije, nr. 25, f° 393r-v: 14 maart 1579 (in margine: religioensvrede).
36. KBB (Koninklijke Bibliotheek Brussel) hs. 16.638-16.646, f° 189r-243r. De titel: *Acta classis Brugenses ad usum ecclesiae Christi quae est Westcappellensis. Anno [151 81. Tilmannus Cupus Colo niensis. Cfr. D. VAN DER BAUWHEDE, 'Handschriften van de verslagen van de classes of conferenties van de predikanten uit het Brugse Vrije', in: Het Brugs Ommeland, XXI (1981), p. 296- 306.*
37. RAB, Reg., Vrije, nr. 26, f° 40r-v: 13 nov. 1581.
38. Id., Reg. Vrije, nr, 26, f° 74v: 8 okt. 1583.
39. G.F. TANGHE, *Beschrijving van Oudenburg*, 1859, p. 21-22.
40. RAB, Oud Kerkarchief Zuienkerke, nr. 1, rek. 1580.
41. SAB, reeks 124, Rekwesten: 16 juli 1584.
42. H.Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, dl. I, Arnhem 1868, p. 181 en 353-354.
43. Het gaat hier om de reeds onder nota 30 geciteerde Calvinistenleider uit Brugge. Hoezeer het platteland afhankelijk was van de ministers en de kerkenraad van de stad Brugge blijkt uit het feit dat praktisch alle onderhandelingen met Commissarissen of hogere overheid door de Brugse kerk werd geregeld. Zie daarover: D. VAN DER BAUWHEDE, 'De kerkelijke situatie in het Brugse Vrije in 1581', in: *De Nationale Synode te Middelburg 1581*, Middelburg 1981, p. 188.
44. KBB, hs. 16.638-16.646, fo 232v,
45. Id., hs. 16.638-16.646, f° 207v *Acta classis Damme*, 6 dec. 1580.
46. Id., hs. 16.638-16.646, f° 209v-201r: *Acta classis Brugge*, 28 febr. 1581.
47. RUTGERS, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1899, p. 234, art. 2.
48. H.Q. JANSSEN, a.w., dl. II, p. 186.
49. KBB, hs. 16.638-16.646, f° 293r: *Acta classis Schoondijke*, 24 april 1582.

De Oostvlaamse synode, Brugge 1582

I

Tijdens de nationale synode van Dordrecht in 1578 werd besloten dat het *om goede ende wettelicke ordeninghe in de ghereformeerde ghemeynte dezer nederlanden, noodzakelijk was om vierderley Kerckelicke versamelinghen* te houden. Hiermee bedoelde men de kerkenraad in een yeghelicker ghemeynte, de classicale vergadering, de particuliere synode en de generale of nationale synode¹. Het doel van deze bijeenkomsten, vooral van particuliere en generale synoden, was, naast het reinhouden van de zaligmakende leer en het bevorderen van een stichtelijk gebruik van de ceremoniën, een verbetering te brengen in allerlei ongeregelde toestanden. De slechte zeden die onder de bevolking veelvuldig voorkwam, *de paepsche stoutigheden* en het optreden van wederdopers waren punten die steeds weer aan de orde kwamen².

De particuliere of provinciale synode trad in de presbyteriale-synodale kerkinrichting op als bestuurlijk orgaan tussen de classicale vergadering en de nationale synode. Zowel Dordrecht (1578) als de generale synode van Middelburg (1581) vermelden in hun kerkorde (art. 34) dat de particuliere of provinciale synode eenmaal per jaar zal samen komen, *ten waere dat de noot korter tijt vereysschedet*. Hetzelfde artikel bepaalde dat vier of vijf of meer naburige classes, *vet ijder Classes twee Dienaers ende twee Ouderlinghen, naar de particuliere synode sullen afgheveerdicht werden*. Predikanten en ouderlingen die niet van credentiebrieven voorzien waren mochten wel deze kerkvergadering bijwonen, maar hadden geen stemrecht⁴. Als aanhangsel van de eigenlijke kerkorde van de nationale synode van Dordrecht (1578) vinden wij de kerkelijke verdeling over classes en particuliere synode, *by provisie*. Uit dit *by provisie* blijkt door welke hoge verwachtingen men zich te Dordrecht gedragen voelde. In alle gewesten van de Nederlanden had men goede hoop dat de reformatie ging doorbreken en dat de diverse kerken overal zouden verenigd worden, via de classis en de provinciale synode, in één groot verband met een nationale synode⁵.

Voor Vlaanderen werd besloten dat er twee particuliere synode zouden fungeren: Ghent, Brugghe, Cortrijck, Oudenaerde een Synod. enerzijds, Ypere, Dixmude, Veurne, Nieport, Meenen ende West lancks de Leye, Cassel, Berghe, Borburgh, Grevelinge een synodus anderzijds⁶.

Ook hier gold het *by provisie* want lang niet overal had de hervorming reeds ingang gevonden. Oost-Vlaanderen was in het begin een veel vruchtbaarder bodem dan bijvoorbeeld West-Vlaanderen. Een rechtstreeks gevolg daarvan was dat in deze "beginperiode" maar één classis en één particuliere synode fungeerde, namelijk de Oostvlaemse waarin de Westvlaemse opgenomen was⁷. Doch deze situatie zou vlug veranderen. Als gevolg van de politieke ommekeer nam het aantal hervormde gemeenten sterk toe. Reeds op 3 november 1578 voerde de classicale bijeenkomst te Cent een vijfledige verdeling in. Een jaar nadien, op 4 november 1579, kwam tijdens de particuliere synode van de Vlaamse kerken te Brugge de kerkelijke indeling van het huidige noordelijk en midden West-Vlaanderen aan de orde. Daar besloot men dat Brugge, Sluis, Aardenburg, Torhout en de omliggende dorpen voortaan onder één classis zouden ressorteren⁸.

Maar er waren meer problemen! Uit de acta van deze provinciale synode (Brugge 1579) blijkt

klaar en duidelijk dat er met de classes van het toenmalige West-Vlaanderen (lees Maritiem-Vlaanderen, met als hoofdplaats Ieper)⁹ moeilijkheden waren aangaande de erkenning van hun particuliere synode¹⁰. Als gevolg daarvan waren de gedeputeerden uit Ieper niet komen opdagen. De reden daartoe was dat ze een tijd voordien een particuliere synode gehouden hadden te Diksmuide, *na de inhoud en devijse van den generalen Sinodo tot Dortrecht*. Ondanks deze verklaring achtte de synode te Brugge het nodig om aan de broeders van Ieper *eenen lieflijken en beleefden hriev te schrijven om eendragtigheyt daardoor tot malcander te betoonen en bewijzen* ¹¹. In deze richting zetten de afgevaardigden uit Oost-Vlaanderen hun stappen. Er werd besloten om de volgende particuliere synode te houden in Ieper op de eerste donderdag van september 1580. Dat men des Woensdags recht daar sy, om des Donderdags te beginnen¹². Maar uit alle voorzichtigheid werd geclausuleerd dat, indien die van Yperen dit zouden weigeren, de synode terug in Brugge zou plaatsvinden.

Dat dit probleem in 1581 nog hangende was blijkt uit de Acta ofte handelynghe des provincialen *Synodi der Vlaemscher keereken, ghehouden te Ghendt den 8en Martii 1581*. Op een vraag *of de afdeelynghe des provinciale Synodi zal ghelijcformich zijn met de afdeelynghe dezer provincie van Vlaenderen*, werd bevestigend geantwoord. *Ende zal daeromme den nationale Synodo aenghegheven worden*¹³. Dit besluit werd dan ook voorgesteld aan de nationale synode die in juni 1581 te Middelburg vergaderde. Men bepaalde: *Vlaenderen, 2 Synoden particul. Oostflaenderen ende Westvlaenderen*¹⁴.

Deze bekrachtiging lag volledig in de lijn van de besluiten van Dordrecht (1578), waar Gent in Oostvlaenderen en Ypere in Westvlaenderen "verordineerd" waren om als kerk en classis de particuliere synode samen te roepen aen de welcke men alle swaricheden overschryven zal¹⁵. Het "aangeven" van dit territoriaal aspect op de synode van Middelburg doet veronderstellen dat men weinig geneigd was te handelen naar het besluit van de Dordtse synode 1578; naar *de afdeelynghe by provisie* heeft men zich in de Nederlanden weinig of niet geschikt¹⁶. Dat West-Vlaanderen "voet bij stuk" bleef houden blijkt ook uit de moeilijkheden die daaromtrent ontstonden tijdens *de Oostvlaenderschen Synody gehouden tot Brugghe den 8en Mey 1582*.

II

Tijdens de particuliere synode te Gent (8-11 maart 1581) werd besloten dat, indien de provincie *int Synodus nationael niet te samen ghebracht wort, op 8 mei 1582, het provinciael Synodis in Hulst zou samenkomen. Indien een nationale synode zou plaatsvinden, zo zalt te Brugghe ghehouden worden*¹⁷. Doordat te Middelburg van dinsdag 30 mei tot woensdag 21 juni 1581 een generale synode samenkam, werd Brugge uiteindelijk de plaats waar de classes uit Oost-Vlaanderen hun provinciale synode hielden. Daar deze datum reeds een jaar voordien vaststond en er in de classis Brugge tussen de classicale bijeenkomst van 13 februari 1582 (te Brugge) en 15 mei (vooropgestelde datum voor een classicale vergadering te Damme) enkele problemen en vragen gerezen waren die een uitspraak vereisten van een particuliere synode¹⁸, werd de datum van de bijeenkomst te Damme vervroegd, *wt oorsaecke dat mits het aenstaende Synodus provinciael den gestelden dach niet en mocht verwacht werden* ¹⁹.

De zitting van de *Oostvlaenderschen Synody* begon, zoals een jaar voordien te Gent was beslist, op dinsdag 8 mei 1582 in de Sint-Salvatorskerk te Brugge. Voor het eerst vermelden hier de acta dat, voor de opening van de synode, een predicatie gehouden werd. Waarschijnlijk was dit naar een besluit van de Nationale synode te Middelburg in 1581. Evenwel kwam dit voorstel te Middelburg i.v.m. een generale kerkvergadering, maar niets

wijst er tegen ditzelfde gebruik in te voeren bij de aanvang van een particuliere of provinciale synode. Wel preciseerde men dat *die Dienaer dier plaetse daer* die Synode vergadert de predikatie moest houden²⁰. In dit geval één van de predikanten die in Brugge werkzaam waren. De acta vermelden echter geen naam, alhoewel hier gedacht kan worden aan Johannes Capito; hij was immers het "opperhoofd van geheel het consistorie" te Brugge²¹.

Eveneens blijkt niet uit de acte wie *de aenroupynghe des Naems Gods*, tot de verkiezing van de voorzitter, bijzitter en scriba deed en *de afghesondene brieven van credentie* vorderde. Opnieuw naar een besluit van Middelburg (1581) was dit de taak van de praeses der vorige synode²². In dit geval Adrianus Saravia, predikant te Gent²³. Of op 8 mei 1582 Saravia tegenwoordig was en deze taak op zich nam, is onbekend. In ieder geval voorzag de synodale acta van Middelburg dat *zoe hy niet tegenwoordich is, die Dienaer der plaetse, daer die Synode te samen komt* het in zijn plaats moest doen²⁴.

Nae de predicatie verschenen inden Synodo te Brugghe in *Ste Salvatoris keercke met behoorlicke credentie briefven* de afgevaardigden uit de Oostvlaamse classes Brugge, Gent, Sluis, Dendermonde, Land van Waas ende Vier Ambachten *én de Westvlaendersche classes*²⁵. Naast de gedeputeerden die tot het presidium verkozen werden kennen we enkel de deputatie van de classis Sluis. Op hun classical vergadering gehouden te Schoondijke op 24 april 1582, werden *Gillis van den Haute, dienaer te Sluys, die werd opgheleyt te schrijven de credentie brief* met de instructie, en Thomas Brusceus, *dienaer van Eerdenburgh* (Aardenburg), aangeduid om de classis te vertegenwoordigen op de synode *tot Brugghe den 8e Mey*²⁶.

Aangaande de afvaardiging van ouderlingen naar de provinciale kerkvergadering te Brugge, vernemen we enkel uit de kerkenraadsacta van Sluis (vergadering van 29 april 1582) dat, *naer aenroepinghe des Naems Gods, Lievinus Gheeraerts neer 't synodes met den dienaeren zal revsen neer Brugghe ende dat op den 8en mey 1582.*²⁷

Nadat de deputanten hun geloofsbrieven overhandigd hadden ontstond een incident. De vertegenwoordigers van de *Westvlaenderschen classes* dienden een bezwaar in daar zij in alle voorvallende *zaecken ende handelynghen metten broederen des Oostvlaenderschen classes* moesten vergaderen. Terug pretendeerden zij, *uut cracht des Dordrechten Synodi*, een afzonderlijke synode te zijn en als gevolg daarvan hun provinciale kerkvergadering reeds gehouden hadden op 3 mei van datzelfde jaar, te Nieuwpoort. Evenwel trachtten de afgevaardigden uit Oost-Vlaanderen hen met klem te overtuigen om samen te vergaderen, doch hebben *zulcx gheconsenteert* (bewilligd, toegestemd) *ende alle haere Oostvlaendersche Synodum apart* begonnen te houden. Eens dit geschil bijgelegd, werd het presidium verkozen. *Naer aenroupynghe des Naems Gods zijn met ghemeene kuerstemmen vercoren: Theodorus van den Berghe, één van de Brugse predikanten, tot voorzitter; Theodorus Verhaer, predikant te Hulst, als bijzitter; en Philippus Andries, dienaer des goddelicken woorts tot Ghendt, tot secretaris.*

Nadat de praeses een gebed gesproken had, tot den ganschen anstaenden handel bequaem²⁸, konden de zittingen van de *Oostvlaenderschen Synody* aanvangen.

III

De namiddagzitting van 8 mei en de vergadering den 9en *Mey des voormiddaechs* werd volledig gewijd aan het naleven van de kerkorde. Op de agenda stonden twee punten i.v.m. het appelrecht van predikanten uit de classis Waas en Dendermonde en het nemen van maatregelen tegen het onwettig optreden van Johannes Wandele, *alsnu tot Hamme*

predickende ende doopende.

Betreffende het appèlrecht had de nationale synode van Dordrecht (1578) besloten *dat soo yemant hem beclaeght dat hij door het oordeel der minder versamelynghe beswaert is, die sal sijn sake voor een meerder moghen betrecken*.²⁹

De eerste die zich op grond van dit besluit tijdens de synode te Brugge "beklaagde" was *Egidius Causaert, D. des goddel. woorts tot Temsche*. De afgevaardigden van de classis Waas hadden reeds bij de aanvang van de vergadering de vraag gesteld of Causaert, door hen in zijn ambt geschorst, behoorde als *lidtmaet des synody gheadmittert* (aangenomen) te worden. Daarop beweerde Causaert dat de classis Waas noch het recht, noch de wettige macht had hem te schorsen. Naar zijn zeggen ressorteerde hij niet onder de Wase classis, maar onder die van Dendermonde. Daarmee kwam ook de problematiek van de classisindeling, met name Waas en Dendermonde, ter tafel. Doch na consultatie van de acta des provincialen Synode tot Ghendt (1581), waar besloten werd dat die van Dendermonde met die van Waes een classis zullen *maecken by forme van provisie* (voorlopig) zonder *praejudicie* (aanspraak) van iemand³⁰, en steunende op *des generalen tot Middelburch* (1581) die zich bij de uitspraak van Gent aansloot³¹, waren de broeders te Brugge het eens dat Waas en Dendermonde niet twee maar één classis vormden.

Als gevolg daarvan was de schorsing van Egidius Causaert, uitgesproken by die van Waes, rechtsgeldig. Niettegenstaande dit besluit was de synode wel bereid om de afgevaardigden van Dendermonde te horen of ze wettelijke oorzaken, verantwoord om de classis te scheiden, konden aanvoeren. Tevens werd aan Causaert de gelegenheid geboden om zich op grond van het appèlrecht te verdedigen. Dit wilden de broederen *des Synodi hooren, ende nae dbevindt der zaecke oordeelen*.

Betreffende de scheiding van de classis verklaarden de afgevaardigden uit Dendermonde dat er tussen *hen ende die van Waes* grote moeilijkheden gerezen waren en vroegen of het daarom niet beter was een classis afzonderlijk te vormen. Om dit kracht bij te zetten hadden ze zelfs enige particuliere zaken schriftelijk bij de synode neergelegd. Doch, na aanhoren en inzage van deze stukken verklaarde de broederen des synodi de bezwaren ontoereikend om Dendermonde en Waas van elkaar te scheiden. Zij "verordenden" dat op 12 juni 1582 de deelclasses Dendermonde en Waas te Stelle (Melle?) bij elkaar zouden komen opdat hun geschillen zouden *ghewicht* worden door gevolmachtigden uit de classes Gent en de Vier Ambachten.

Aangaande Causaert bleef de synode op haar standpunt dat hij wettelijk geschorst was, doordien *hy niet naerghecommen heeft de resolutie des gantschen [Gendschen] Synodi van den jaere 81*. De acta van deze provinciale synode verschaffen ons de inlichtingen over een ondervraging waaraan Causaert onderworpen werd. Het betrof zekere *arghenesse die hy de keercke van Andwerpe zoude ghegheven hebben*. Daarover werd hem gevraagd of hij zich met deze gemeente reeds verzoend had, als het van *Dendermondische classis* bevolen was. Dit was kennelijk niet gebeurd, want daarop concludeerde de synode *dat Egidius Causaert naer Andwerpen zal trecken om de versoenynghe te doene ende daer van behoerlicke certificatie* aan zijn classis moest voorleggen³².

Te Brugge bleek het dat Causaert nog steeds in gebreke gebleven was. Nochtans stond de synode hem toe dat hij zijn ambt te Temse mocht blijven uitoefenen indien hij voor *den broederen des Synodi, met waere boetveerdicheyt sijn schult bekent van alle het gehene waer inne hy hem vergrepen heeft*. Verder moest hij beloven *dat hy die van Antwerpen ghenouch doen sal* en voor zijn eigen gemeente een publieke schuldbekentenis zou afleggen over de onbehoorlijke bevestiging van zijn huwelijk. Op de classicale vergadering die op 12 juni *naerstcommende* te Stelle (Melle?) zou plaatshebben moest hij zich dan over al deze

plichtvervullingen verantwoorden. *Ende es also als lidt des Synodi gheadmitteerd.*

De volgende dag, woensdag 9 mei, in de voormiddag, werd een bijna identieke zaak behandeld. Petrus Wassius, dienaer des goddel. woorts tot Helroede³³, diende een klacht in tegen de broederen van Waes omdat hij, naar zijn mening, *onbehoorlick vansijnen dienst ghesuspendeert was*. Aangaande de zaak Wassius had de deelclassis Waas de synode toegelicht *dat deze predikant, vuyt oorsaecke dat hy niet vulcommelick vuldaen heeft voor zijnder ghemeente zulcx als hy opghelevt was ende hy met evghen onderteeekenynghen beloofd hadde*, geschorst werd. Wat meer was, hij had veeleer *verbitterheyt zijnsghemoets* dan boetvaardigheid "geopenbaard". Niettegenstaande deze nalatigheden oordeelde de synode dat de broederen van Waes toch te hard geoordeeld en gehandeld hadden door terstond den broeder te suspenderen (schorsen). *Daer sy eerst alle lieflicke vermanynghen behoorden ghebruyct te hebben*. Wel vermaanden de broederen des Synodi hem tot *waere boetveerdicheyt*, wat hij onder tranen dan ook beloofde. De schorsing werd ongedaan gemaakt en Wassius veroordeeld om openlijk voor zijn gemeente oprechte schuldbekentenis af te leggen. Theodorus Verhaer, predikant te Hulst, werd door de synode gelast om op 20 mei Wassius' schuldbelijdenis af te nemen. Daarna mocht deze zijn ambt verder uitoefenen, *dwelc hy beloofd naer te commen*.

Als slot van de voormiddagzitting werd nog *de zaecke Johannes Wandele, alsnu tot Hamme predickende ende doopende*, behandeld. De classis Dendermonde moest hem dit beletten en bevelen dat hij zich te houden had aan de besluiten van de Ghentsche Synodi, a.o 81. Toen werd hem bevolen naar Gent te komen om hem *aldaer te exerceren in predicatien* en lessen te volgen ten laste van de classis. Indien de classis deze kosten niet kon dragen dan zouden die van Ghent haer debvoir³⁴ doen om Wandele een degelijke opleiding te geven. Blijkbaar had Johannes Wandele deze "ordonnantie" in de wind geslagen en was hij zonder toelating tot de "dienst des Woords", onbevoegd, te Hamme gaan prediken en het doopsel bedienen.

IV

Des namiddaechs des zelven dytto (9 mei) werden de voorstellen en de vragen *vuyt de instructie* afgehandeld. Twaalf in totaal.

Op een vraag van de classis Brugge of er op goede vrijdag, *gheenen ordinairen predickdach wesende*, het Goddelijk Woord mocht verkondigd worden, antwoordde de synode negatief. Trouwens te Gent was er reeds in 1581 besloten dat naast de *leydaghen* (rustdagen), die in 1578 op de nationale synode van Dordrecht waren *vutghedruct*, geen andere zouden onderhouden worden. Men was zo ingenomen met de zondagsviering dat men er zelfs de *Christdach, pasen, hemelvaart en pinksteren* wou voor opofferen, *ende de Sondach alleen ghevyert mocht worden*³⁵. Te Middelburg in 1581 werden de gemeenten gelast bij de overheid aan te dringen opdat de feestdagen (uitgez. de zondag, kerstdag en hemelvaartsdag) zouden worden afgeschaft³⁶. Maar de classis Brugge zat nog steeds met de goede vrijdag verveeld. Dit blijkt uit de acta van haar vergadering te Damme op 17 april 1682. *Op de vrage ofmen ordinarelic op den goeden vryclach predicken en zal oft niet, is geantwoort daermen svrydaechs ordinarlic predict daer zalmen zulcx doen, anders niet. Doch dese zaecke zalmen refereren tot den Synodum*³⁷. Wat dan ook gebeurde.

Ook de "huwelijksproblematiek" kwam hier aan de orde. Reeds tijdens de provinciale synode te Dordrecht in 1574" stond men krachtig op de kerkelijke bevestiging van het huwelijk. De

kerk vocht voor de wettigheid van de huwelijkse staat en tegen het ongeregeld samenleven. Daarom was het de taak van de predikanten om de trouwlustigen er op te wijzen dat ze *niet* bij elkaar mochten wonen of slapen vooraleer ze wettig getrouwd waren³⁹. In deze lijn handelde ook de nationale synode van Dordrecht in 1578 waar een onderscheid gemaakt werd tussen de verloving (*sponsalia de futuro*) en de huwelijksluiting (*sponsalia de present!*). De kerk zag zich in deze tijd geplaagd voor een "herordening" van het huwelijk⁴⁰.

Te Middelburg in 1581 werden enkele artikelen in de kerkorde opgenomen, o.a. de huwelijkszaken, die voor de verhoudingen tot de overheid van grote betekenis zijn. Huwelijkszaken belangden nu eenmaal de kerk en de overheid aan omdat het huwelijk een openbare aangelegenheid is en daarom moest in overleg gehandeld worden. De kerk verzette zich met kracht tegen geheime huwelijken en kwam daardoor ook op voor een wettige staat van de geboren te worden kinderen ⁴¹ .

Uitgaande van deze "huwelijksordonnantie" gaf de synode te Brugge op de vragen *watmen doen zal met de ghenen die ondertraut zijnde by elckanden wonende blijven, zonder tot bevestinghe des huwelicx voort te varen en wat te doen tegen de jonghers die de ouderen haer dochteren ontvremden door droncke maecken ende onbehoorl. byslaepyghe*, de kerk te Gent opdracht om een verzoekschrift te richten aan de overheid. Daarin moest aangedrongen worden om alle officieren te bevelen dit door de wet tegen te gaan⁴². De broederen van *Ghendt* zijn daar niet onmiddellijk op ingegaan. Dit blijkt uit de acta van de classis Brugge (vergadering te Dudzele op 3 juli 1582) waar men besloot om het consistorie van Gent door missive te vermanen dat *zy de zaecke, die zy in Synodo brugensi aengenomen hebben aen de overheden willen voorderen*. Daartoe werd Johannes Firmijn, één der Brugse predikanten, aangesteld⁴³.

Een niet minder interessante vraag betrof de wederdopers.

De "aanpak" van deze religieuze beweging is markant in de 16de-eeuwse kerkgeschiedenis. Op tal van synoden, zowel nationale als provinciale, kwam dit probleem te berde en werden besluiten aangaande het "verweer" getroffen. De synode te Dordrecht (1578) verschaft een modelpatroon over "het handelen tegen wederdopers". Zo moesten de predikanten hun gemeente klaar en duidelijk de fundamente van het geloof en de verschillen tussen de gereformeerden en de wederdopers voorhouden. Vermaning tot godzaligheid en liefde, zelf een goed voorbeeld zijn en hun gemeenteleden naarstig bezoeken werd de dienaers opgedragen. Tevens besloot men verschillende korte *tractaten over wederdoopersche dwalinghen* te schrijven en te publiceren.

Maar gesprekken en openbare discussies zouden alleen gehouden worden daar waar de ervaring geleerd had dat ze vruchten afwierpen". Dat deze richtlijnen algemeen ingang vonden blijkt uit het antwoord van de provinciale synode te Gent in 1581. Op de vraag op wat *maniere die doopers ende dierghe lijke kettters moghen gheweert* worden antwoordde men dat niets beter kon gedaan worden dan de artikelen van Dordrecht 1578 toe te passen. Mocht dit niet baten, zo besloot de vergadering, dan moest de *Christelicke overhey*t haar bedienaars stichtelijk vermanen door een publieke discussie te verklaren zoals te Franckenthal en te Embden en elders gebeurd is, om *daerinne haere ongrondighe leerynghe notoir te maeckene*⁴⁵.

Dit was dan ook in laatste instantie. Trouwens, na de grote godsdienstgesprekken tussen dopers en gereformeerden in 1571 (te Franckenthal) en 1578 (te Embden) vroegen de gereformeerden zich af wat het nut was van dergelijke disputen. Ook de prins van Oranje was er tegen gekant⁴⁶. In dit "wikken en wegen" trof de synode te Brugge inzake *eenighe openbaere disputaciën haar besluit om, dewijle men alsnoch zulcx niet bequamel. zoude mue-*

ghen becommen, dat het ghedefereert zal werden tot meerder bequaemheyt.

Een dergelijke mening treft men ook in een brief uit 1579 van Gaspar van der Heyden aan Arnoldus Cornelius⁴⁷. *So veel my aaengaet, ick achte dattet noch al te vroeg is wederom te disputeren.* De secten wilde men het allermeest hinderen door hen de eed en het gewapend bewaken van een stad op te leggen. *Want daerdoer wordense in haer opinien gequetst ende vlijtich toesien dat men haere leeraers weere so vele als men can, want al disputeerde men 100 mael, so sal men se daerdoer niet hinderen connen, maer stouter maken...*⁴⁸.

Naast deze veelomvattende onderwerpen boog de provinciale synode te Brugge zich ook over het "onderhoud" van de weduwen der afghestorvene dienaren. Te Middelburg in 1581 had de nationale synode op de vraag om bij de Generale Staten te betrachten dat de geestelijke goederen (afkomstig van kloosters en kerken) in een bijzonder financieel beheer zouden gebracht en ad usus ecclesiasticos (ten behoeve van den kerkelijke bedienaars) gebruikt worden, aan Johannes Taffin, hofpredikant van de prins van Oranje, opgedragen om de prins en Marnix van St.- Aldegonde aan te schrijven⁴⁹.

In Brugge legde men de broederen *van Ghendt op tselve by mijne heeren te versoucken*⁵⁰.

De miserabele toestand op het platteland i.v.m. de bezoldiging van predikanten en het onderhoud van weduwen en wezen blijkt ook uit de acta van de classicale- vergadering (classis Brugge) te Dudzele op 3 juli 1582. Toen de predikant van Meetkerke, Jan Buf, die van zijnen dienst *gelijc als andere niet gecontenteert* (betaald) werd, overleden was, besloot de vergadering dat aan de Heren Commisarissen van Geestelijke Goederen een rekest zou ingediend worden om de achterstellen mitsgaders *zeker jaerlics onderhoud voor de weduwe te bekomen*⁵¹.

Over de vragen *uyt de instructie afghehandeld*, willen we nog aandacht schenken aan de translatie van Joost van den Rosiere, predikant te Schoondijke. Tijdens de classicale vergadering (classis Sluis) die op 24 april 1582 te Schoondijke samenkwam, diende de plaatselijke gemeente een klacht in over hun predikant. Zij konden hem tijdens zijn preek niet verstaan en verzochten *vanden broederen een anderen dienaer*. De vergadering was bereid om *int Synodo* te Brugge pogingen aan te wenden om een andere predikant voor Schoondijke te verkrijgen, doch Joost van den Rosiere moest eerst voorzien zijn van een ander keercke⁵². Deze zaak werd dan ook aan de synode te Brugge voorgelegd, maar men besloot dat de classes Sluis en Brugge zich met deze translatie zouden inlaten, *indient moghelick es*.

Als gevolg van deze beslissing werd op de vergadering van de classis Brugge te Dudzele, 3 juli 1582, de Brugse predikant Johannes Firmijn gelast om over deze zaak aan de Sluysse Classis te schrijven⁵⁴.

Dezelfde maand nog, op 31 juli, vergaderde de classis Sluis te Ramskapelle onder het voorzitterschap van de betrokken predikant, Joost van den Rosiere. Op deze vergadering werd de "zaak van den Rosiere" afgehandeld. Er werd besloten, *opt aengheven van die van Schoondijke, ter causen dat zij int classis eenen anden dienaer begheeren, dat hy zal voor eerst gaen predicken tot Lapschuere om te zien of hy daer beroupynghe krijghen zal*. Ondertussen moesten die van Schoondijke beloven om een ander predikant met tclassis te beroupen⁵⁴. J. van den Rosiere heeft te Lapscheure geen beroeping gekregen, want op de vergadering van de classis Sluis te Breskens op 2 oktober 1582 had hij zich *de keercke van Knocke toegheeyghent; ende sal een Sondach den 7 Octobris naerstcommende aldaer gaen predicken*⁵⁵.

V

Ondanks het feit dat de afgevaardigden uit West-Vlaanderen protest aantekenden om samen met de classes uit Oost-Vlaanderen een provinciale synode bij te wonen, volgt na de handelingen *des Oostvlaenderschen Synody de Acta ofte handelynghe tusschen de broederen der Synode van Oost ende Westvlaenderen, ghepassert den 9en Mey 1582.*

Uit deze acta blijkt ook de bedoeling van de samenkomst. Men moest nu eenmaal rekening houden met de begeerte der broederen *uyt Westvlaenderen up die afdeelynghe der Synodi.* Daarom werd dan ook besloten dat, ondanks de in Oost-Vlaanderen niet ontvangen onderrichtingen dienaangaande en de "turbulente" toestand van het land, *de afdeelynghe* blijven zal zoals ze tot dan toe in Oost- en West-Vlaanderen was, *totter tyt toe dat de Heere breeder openynghe inden lande gheve, ofte tot de naeste nationale vergaderynghe.*

Een niet minder belangrijke factor van deze gezamenlijke vergadering betrof de ratificatie van de acta der nationale synode van Middelburg in 1581. Met meerderheid van stemmen werd besloten om het desbetreffende schrijven van Johannes Taffin en Isebrandus Trabius, beiden lid van de nationale synode 1581 en respectievelijk hofprediker van de prins van Oranje en predikant te Antwerpen, af te wachten om te vernemen wat zij ondernomen hadden inzake de bekrachtiging van de acta. Indien zij in deze zaak nog niet gehandeld hadden besloot men een verzoek tot hen te richten *opdat zy willen tselve voorderen.* Hadde n zij daar wel reeds over onderhandeld, doch de ratificatie niet bekomen, dan zou de vergadering *tselve versoucken ande vier leden slandts*⁵⁶. Ende dit es opgheleyt den broederen van de classe tot Ypere.

Blijkbaar kwam geen bericht, noch van Taffin noch van Trabius, want tijdens de classicale vergadering (classis Brugge) op 3 juli 1582 te Dudzele "memoreerde" men om in de *naeste Classe aen die van Iperen te xrijven dat de ratificatie der Synodischer acten tot Middelburg gevoordert worde naer het beshiyi des brugschen Synod*⁵⁷,

Het belang van deze ratificatie voor de gereformeerde kerk blijkt ook uit een brief van J. Taffin, die hij op 7 maart 1583 uit Antwerpen schreef aan Arent Cornelisz, predikant te Delft en voorzitter van de nationale synode te Middelburg⁵⁸. Daarin vraagt hij zich af wat de oorzaak is van de lange vertraging — het was reeds maart 1583 en bepleit hij het belang van de kerkorde opdat deze door de prins en de Staten zou bekrachtigd worden. Het uiteindelijke doel was dat alle gemeenten door het gezag van de overheid zouden verplicht worden zich aan de kerkorde van Middelburg 1581 te houden⁵⁹, doch dit werd een desillusie. De kerkorde van Middelburg werd wel in alle gemeenten aanvaard en toegepast maar, hoewel zij in haar bepalingen aan de overheid een sterke mate van invloed toekende, kon de approbatie van de hoge overheid niet verkregen worden⁶⁰.

Naast de vraagpunten m.b.t. *een dienaar des woorts, grouwelick ghesondicht* hebbende en of het een classis geoorloofd was i.v.m. een predikant, in overspel ghevallen zijnde, de overheid ernstig te waarschuwen — *omme der stichtynghe wille* — boog de vergadering zich nog even over een zaak betreffende Pieter de Bert, predikant te Duinkerke. De aanleiding hiertoe was een brief van de magistraat van Duinkerke door *den weleken zy begheeren dat het vonnis van de Noorderschen Classe*⁶¹, dat Pieter de Bert uit zijn ambt geschorst had, vernietigd werd. Waarom P. de Bert geschorst werd door een vonnis van de Noordse classis is onbekend, Doch het feit dat de magistraat van Duinkerke tussenbeide kwam doet wel vermoeden dat deze schorsing onwettig uitgesproken was. De vergadering sprak zich over deze zaak niet uit maar

oordeelde voorzichtig dat *de Westvlaenderschen Synodo* dit rechtens toekwam.

Tot slot werd besloten om de volgende synodale bijeenkomst te houden den *7en Mey 1583* binnen Hulste. Doch uit een "nota" die Tilmannus Cupus, in 1582 predikant te Lo en Pollinkhove en gewezen dienaar van Westkapelle, aan de *Acta des Oostvlaenderschen Synody* toevoegde vernemen we: Maer dat heeft door de trubelen niet moogen geschieden ende so noch open, 1604.

Dat deze synode niet samenkwam was dus te wijten aan de hachelijke politieke situatie — het oprukkend offensief van Parma — waarin Vlaanderen zich in 1583 bevond. Pas enkele weken voor de vooropgestelde datum, 7 mei 1583, moet deze provinciale kerkelijke vergadering afgelast zijn. Dit blijkt uit de acta van de classis Sluis, vergaderd te Middelburg in Vlaanderen op 12 april 1583. Daaruit vernemen we nog dat Thomas Brusceus, predikant te Aardenburg, en Jacobus Noorthman, *dienaer tot Oostburch, uyer naeme des classes deze synode zouden bijwonen*⁶³.

Enkele maanden later, in oktober 1583, veroverde Parma Sas van Gent, Eeklo, Axel, Hulst en Rupelmonde. Het daaropvolgende jaar, 1584, werden de grotere steden tot de overgave gedwongen: Ieper (7 april), Brugge (24 mei), Dendermonde (17 augustus) en uiteindelijk Gent (17 september)⁶⁴.

Te Brugge heeft men op 8 en 9 mei 1582 niet vermoed dat de Oostvlaamse synode voor een laatste keer bijeenkwam want de herovering van de Zuidelijke Nederlanden door Spanje betekende meteen ook het einde van de gereformeerde kerken in Vlaanderen.

Over de onkosten die aan deze laatste provinciale synode in de Zuidelijke Nederlanden verbonden waren, verordende de classis Brugge, op haar vergadering van 3 juli 1582 te Dudzele dat, *so veel de oncosten int Brugsche Synodo geschiet aengaet, men zal met requeste Commiss. versoecken*. Dit werd opgedragen aan Franciscus Cosijn, predikant te Zuienkerke, en Theodorus van den Berghe⁶⁵, *de electus Synodi preses des Oostvlaenderschen Synody, gehouden tot Brugghe, den 8en ende 9en Mey 1582*.

Lijst van gebruikte (kortingen).

KBB: Koninklijke Bibliotheek, Brussel

RAZ.M: Rijksarchief voor Zeeland, Middelburg

WMV: Werken uitgegeven door de Marnix Vereeniging

WKZGW: Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsen Genootschap der Wetenschappen

Noten

1. F.L. RUTGERS, Acta van de nederlandsche synoden der zestiende eeuw, (WMV, Serie I, dl. IV.), 's Gravenhage, 1889, p. 239-240.
2. W. VAN 't SPIJKER, "De kerkorde van Dordrecht (1578)", in De nationale synode van Dordrecht 1578, red. D. Nauta en J.P. van Dooren, Amsterdam, 1978, p. 129.
3. F.L. RUTGERS, o.c., pp. 243 en 388.
4. F.L. RUTGERS, o.c., pp. 243 en 388.
5. D. NAUTA, 'De nationale synode van Dordrecht,' in De nationale synode van Dordrecht 1578, red. D. Nauta en LP. van Dooren, Amsterdam, 1978, p. 33.
6. F.L. RUTGERS, o.c., p. 280.
7. D. VAN DER BAUWHEDE, 'De kerkelijke situatie in het Brugse Vrije in 1581', in De nationale synode te Middelburg in 1581 - Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (WKZGW, dl. I.), Middelburg, 1981, p. 193.
8. ibidem, pp. 193-194.
9. Zie De Oostvlaendersche Synode (Brugge 8 en 9 mei 1582) herdacht, vooraan in deze bundel.
10. West-Vlaanderen werd op deze synode ingedeeld in vier classes: leper, Nieuwpoort, Belle en Skenmerch (?). Hieruit blijkt dat er merkkelijk minder classes fungeerde dan het aantal dat voorkomt in de acta van Dordrecht 1578: Afdeylinghe der Particuliere Synoden by provisie, tot welke de classes haere ghedeputeerden schicken sullen.
11. RAZ.M, Hs. 273: "Volledige Acten der Synoden en Gassen van de Gereformeerde Kerke in Vlaanderen, gehouden in de jaren 1578-1581." Dit handschrift bestaat feitelijk uit 2 delen: een eerste deel bevat de notulen van classicale vergaderingen (1580-1582) en een tweede deel is een verzameling van acta van class. en synodale vergaderingen, gecopieerd in de 18de eeuw uit twee oude handschriften.
(2° deel), fol. 21 r.
12. RAZ.M, Hs. 273, (2de deel), fol. 27r. Deelinghe der Classen. Er staat 1578 maar moet 1580 zijn. Of er in 1580 een particuliere synode samenkwam is niet bekend, waarschijnlijk wel, doch de acta ontbreken.
13. KBB, Codex 16638-16646: Het "Handschrift van de conferenties of verslagen van de classes van de predicanten uit het Brugse Vrije", fol. 119 v.
14. F.l.. RUTGERS, o.c., p. 275.
15. Ibidem, p. 281.
16. D. VAN DER BAUWHEDE, O.C., p. 194.
17. KBB, Codex 16638-16646, fol. 119 v. Met de provincie wordt geheel Vlaanderen

bedoeld, oost en west.

18. De zaak Theodorus van den Berghe - Johannes Capito (wat uiteindelijk niet ter synode kwam) en de vraag of er op goede vrijdag mocht geprekeet worden (zie verder).

19. RAZ.M, HS. 273 (1o deel), fol. 22r.

20. F.L. RUTGERS, o.c., P. 407.

21. Zie het artikel van A.M. Koldewey in deze bundel,

22. F.L. RUTGERS, o.c., p. 406.

23. Voor de biografie van Adrianus Saravia, zie W. NIJENHUIS, Adrianus Saravia (c. 1532 - 1613), Dutch Calvinist, first Reformed defender of the English Episcopal Church order on the basis of the ius divinum, Leiden, 1980.

24. F.L. RUTGERS, o.c., p. 406.

25. De acta vermelden niet de gedeputeerde classes uit de Westvlaamse particuliere synode.

26. KBB, Codes 16638-16646, fol. 231 v.

27. Nederlandse Hervormde Kerk te Sluis, Kerkeradsacta 1578-1587, fol. 16 r. (art. 14).

28. F.L. RUTGERS, o.c., p. 406.

29. Ibidem, p. 240.

30. KBB, Codex 16638-16646, fol 177 v.

31. F.L. RUTGERS, o.c., p. 365.

32. KBB, Codex 16638-16646, fol. 177 r - 117 v.

33. Bedoeld wordt het dorp Tielrode in het Waasland, tussen Temse en Sint-Niklaas.

34. KBB, Codex 16638-16646, fol. 118 r.

35. F.L. RUTGERS, o.c., p. 252-253.

36. Ibidem, p. 394.

37. RAZ.M, Hs. 273, (10 deel), fol. 22 v.

38. Deze provinciale synode had al het karakter van een nationale kerkvergadering. Zie daarover: R.H. BREMMER, Uit de geboortegeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 's Gravenhage, 1977, p. 18-50.

39. R.H. BREMMER, o.c., p. 47.

40. F.L. RUTGERS, o.c, p. 253.

41. R.H. BREMMER, De nationale synode van Middelburg (1581): Politieke achtergronden van kerkelijke besluitvorming, in WKZGW, dl. I, p. 3.

42. Op de provinciale synode te Gent (1581) was reeds besloten dat in questien van huwelijk ende dierghelijcken int Synodus ghespecifiert byde officiers oft daer de noot is verheeschende byde vier Leden 'stands gheexpediert werden.

KBB, Codex 16638-16646, fol. 199 r. - 199 v.

43. RAZ.M, Hs. 273, (1° deel), fol. 24 r.

44. F.L. RUTGERS, o.c., p. 269-270.

45. KBB. Codex 16638-16646, fol. 118 r.

46. H. KLUGRIST NESSE, Menso Alting, Berlijn 1928, p. 244 c.v.

47. Gaspar van der Heyden: predikant te Antwerpen (1579-1585). Arnoldus Cornelius: predikant te Delft, voorzitter van de nationale synode te Middelburg in 1581.

48. M.F. VAN LENNEP, Gaspar van der Heyden 1530-1586, Amsterdam, 1884, pp. 242 e.v.

49. R.H. BREMMER, De Nationale Synode van Middelburg (1581): Politieke achtergronden van Kerkelijke besluitvorming, WKZGW, dl. 1, pp. 58-60 (Bijlage C en D.)

Betreft een vraag ingediend door de provinciale synoden Overijssel, Gelderland en Brabant. Zie F.L. Ruigers, o.c., p. 425.

50. Bedoeld worden de Heren Commissarissen van Geestelijke Goederen aan wie de klooster- en kerkgoederen waren toevertrouwd.

51. RAZ.M, Hs. 273, (1° deel), fol. 23 r.

Op de classicale vergadering te Sluis (classis Sluis), dd. 18 december 1582, trof men het besluit dat de classis verplichtte om de weduwe van een predikant te "onderhouden" (een jaarlijks overlevingspensioen of 1/4 van het predikantstractement). De classis zon alle debvoir daertoe doen.

KBB, Codex 16638-16646, fol. 239 v.

52. KBB, Codex 16638-16646, fol. 230 v.

53. RAZ.M, Hs. 273, (1° deel) fol. 24 r.

54. KBB, Codex 16638-16646, fol. 232 r.

55. *Ibidem*, fol. 246 v. — 237 r.

56. De "vier leden slandts": Gent, Ieper, Brugge en het Brugse Vrije.

57. RAZ.M, Els, 273, (10 deel), fol. 24 r. Deze meste Classe zou plaatshebben in Oostkerke (RAZ.M, IJS. 273, 1° deel, fol. 25. v.) De uiteindelijke afhandelingen is onbekend daar de acta van deze vergadering ontbreken.

58. Deze brief wordt bewaard in her Kerkenraadsarchieef van de Hervormde Gemeente te Delft. Gepubliceerd in WMV, Serie III, dl. V, Utrecht 1885, p. 208 e.v.

59. Documenta Reformatoria, red. J.N. Bakhuizen van den Brink e.a., dl. 1, Kampen, 1960. p. 260-261.

60. D. NAUTA 'Synode van Middelburg', in Christelijke Encyclopedie, dl. V, Kampen, 1960, p. 9.

61. Noorderschen Classe: hoogstwaarschijnlijk wordt hiermee de classis Brugge en/of Sluis bedoeld en stamt deze benaming uit 1579 toen Sluis, het noordelijkste deel van Westvlaanderen, samen met Brugge nog één classis vormde. De scheiding kwam pas tot stand op de classicale vergadering te Oostburg op 12 september 1581. (KBB, Codex 16638-16646, fol. 266 v.-277 r.) Daar ook Ieper geografisch met Westersche classen? (Westkwartier) (KBB, Codex 16638-16646, fol. 212 r.), als westelijk deel van Vlaanderen aangeduid werd, lijkt het logisch dat Brugge, indertijd met Sluis één classe vormend, gelegen in het noordelijke gedeelte van Vlaanderen, de Noorderschen Classe genoemd werd en deze benaming na de classescheiding behouden heeft.

62. Tilmannus Cupus kwam in 1609 in bezit van de foliant waarin de Acta des Oostvlaenderschen Synody voorkomt.

Zie over dit foliant: D. VAN DER BAUWHEDE, 'Het Handschrift van de Conferenties of Verslagen van de Classes van de Preclicanten uit het Brugse Vrije', in Het Brugs Ommeland, XXI (1981) nr. 4, pp. 296-306.

63. KBR, Codex 16638-16646, fol. 242 r.

64. G. PARKER, Van Beeldenstorm tot Bestand, Bussum, 1978, p. 205-206.

65. RAZ.M, Hs. 273 (1° deel) fol. 25 v.

(Bijlage A) DE ACTA

In de eigenlijke zin van het woord bezitten we van deze provinciale synode geen notulen. Wel de acta. De artikelen, afgeschreven en geordend, zijn samen met tal van andere kerkelijke bescheiden gebonden in de foliant "Het Handschrift van de Conferenties of Verslagen van de Classes van de Predicanten uit het Brugse Vrije." Dit handschrift wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, onder het nummer 16638-16646. De acta van de Oostvlaamse Synode, Brugge 1582, (fol. 80 r.-84 r.) en tal van andere verslagen diende 'ad usum Ecclesiae Westcapellensis'¹.

De tekst van de acta vindt men in het tweede deel van De Kerkhervorming in Vlaanderen, uitgegeven door ds. H.Q. Janssen, op een zeer betrouwbare wijze.² Daar Janssen's uitgave niet meer verkrijgbaar is, hoogstens antiquarisch tegen een zeer hoge prijs, leek het zinvol om ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking van de Oostvlaamse Synode, de tekst opnieuw uit te geven.

Acta des Oostvlaenderschen Synody gehouden tot Brugghe den 8en Mey 1582.

[1.] Den vlijen Mey xv. lxxxij, des morghens nae de predicatie, zijn verschene n inden Synodo te Brugghe in St. Salvatoris keercke met behoorlicke credentie briefven des naervolghende Classes: Brugghe, Ghendt, Sluys, Dendermonde, Waes ende Vier ambachten.

[2.] Naer aenroupynghe des Naems Gods zijn met ghemeene kuerstemmen vercoren tot preses Theodorus van den Berghe, D. des goddelicken woorts tot Brugghe, ende tot eenen assessor Theodorus Verhaer, D. des goddelicken woorts tot Hulst, ende tot scriba Philippus Andries, D. des goddelicken woorts tot Ghendt.

[3.] De broederen des Westvlaenderschen classes, die ghelijckel aldaer mede verschenen, hebben (voor het verkiesen des presidis) aenghegheven, dat zy hem zelve beswaert vonden in alle voorvallende zaecken ende handeluynghen metten broederen des Oostvlaenderschen classes by te zitten, pretenderende uut eracht des Dordrechtsen Synodi, een Synodes part te wesen, ghelijck zy alreede den 3en Mey (te Nieupoort) haere vergaderynghe ghehouden hebben; (de broederen) naer persuasie ghebruyct niet connende verwerfven, hebben zulcx ghesenteert, ende also haere Oostvlaendersche Synodum apart begonnen te houden.

Den zelve date, nae middach.

[1.] Nae de aenroupynghe des goddelicken naems hebben de broederen van Waes gevraecht of Egidius Causaert, D. des goddel. woorts tot Temsche, ghesuspendeert wesende van zynen dienst, behoorde als een lidtmaet des synody gheadmitteert te worden: waerop Egidius Causaert gheandwoort heeft, dat die van Waes gheen recht ofte autoriteyt hebben, hem van zynen dienst te suspenderen, dewijle hy niet en sorteerte onder de Waessche maer onder de Dendermondsche classe; de broederen des Synodi hier up ghesien hebbende de acten zo des provinciaelen Synodi tot Ghendt als des generalen tot Middeburch ghehouden, hebben gheresolveert dat de Waessche ende Dendermondsche (niet twee) maer een classes waeren,

ende derhalvens dat de suspentie (over onsen broeder Causaert) (by die van Waes) ardente'. gheschiet es; doch indien de broederen van Dendermonde eenighe wetteI. oorsaecken van separatie (ofte Causaert) van onbehoorl. suspentie hadden, tsclvc wilden de broederen des Synodi hoorden, ende nae dbevindt der zaecken oordeelen.

[2.] De broederen van Dendermonde hebben mondelynghe verclaert, darter sodanighe zwa-richeyt waere tusschen hemlieden ende die van Waes, dat die zeIve omme der zelve wille niet en tonde ghefineert werden omme een classe te constitueren; hebben oock om zulcx te bewijzen, zomighe particuliere zaecken schriftel. ghexhibeert; dewelcke de broederen des synodi oversten hebbende ende niet souffisant vindende omme ghesepareert te werden, hebben besloten, dat die van Dendermonde ende Waes de naerste reyse zullen by een commen ende dat alsdan haerlieder different by die van Ghendt ende vier ambochten zal ghewicht worden, die tot dese vergaderynghe eenighe persoonen ordoneren zullen. Den dat deser byeencompste is besloten den xijen Junij naerstcommende, ende de plaetse stelle.

[3.] Aengaende de suspentie Egidij Causaert is gheresolveert datse recht gheschiet es, doordien hy niet naergheoomnen heeft de resolutie des gantschen [Gendschen] Synodi van den jaere 81: daerbenevens dat Egidius voorseyt zal blijven bedienen zynen dienst tot Teemsche indien hy voor den broederen des Synodi met waere boetveerdicheyt zyn schult bekent van alle het ghene waer inne hy hem vergrepen heeft, belovende ooc dat hy die van Antwerpen ghenouch doen sal, ende in zijne keercke behoorl. schult bekennen vande onbehoorl. bevestynghe zijnes huwelicx ende hiervan behoort. bescheet brynghen inde Classicale vergaderynghe die den Xijen Junij naerstcommende zal ghehouden werden; ende es also als lidt des Synodi gheadmitteert.

Den 9en Mey des voormiddaechs nae aenroupynghe des goddel. naems

[1.] Is voor de broeders des Synodi verschenen Petrus Wassius, dienaer des goddeI. woorts tot Heiroede, hem beclaghende dat hij onbehoorl. van zynen dienst (byden broederen van Waes) ghesuspendeert was. De broederen des Synodi ghesien hebbende de sticken byden broederen van Waes overgheleyt inde zaecke Wassij, ende wederornme alles wat Wassius daer inne vertoonde, ende op alles rijpel. ghelet hebbende, hebben besloten dat de suspentie rechtel. gheschiet was vuyt oorsaecke dat hy niet vulcommel. vuldaen heeft voor zijnde ghemeente zulcx als hy opgheleyt was ende hy met eyghen onderteeckenynge belooft hadde, met ter conter dyveersche woorden ghebruyct, door de welcke hy niet de boetveerdicheyt, maer veel meer de verbitterheyt zijns ghemoets gheopenbaert heeft.

[2.] Maer so veele deerste proceduere aengaet byden broederen van Waes ghebruyct, oordeelen de broederen des Synodi die wat hart te wesen, dreeghende terstont den broeder te suspenderen, der sy eerst alle lieflicke vermanynghen behoorden ghebruyct te hebben. Hier naer onsen broeder Wassius, vermaent zijnde tot waere boetveerdicheyt, heeft met tranen zyn leetwesen betuycht, belovende alles naer te commen wat het Synodus hem oplegghen zoude.

[3.] Des broeders des Synodi, zulcx ziende ende verhopende dat de boetveerdicheyt van herte quam, hebben de suspentie opgheschurst ende gheoordeelt, hy zoude opentlick voor zijner ghemeente bekennen hem vergrepen te hebben volghens de forme, byden broederen des Synodi ghestelt ende overghelevert inde handen onsen medebr. Theodori Varhault³, dienaer

des goddel. woorts tot Hulste, die hem zijne schultbekentnisse afnemen zal den 20en Mey naerstcommende ende also den dienst des woorts in zijne ghemeente van Tyerode⁴ continueren; dwelc hy belooft naer te commen.

[4.] In de zaecke Johannes Wandele, alsnu tot Hamme predickende ende doopende is ghesolveert dat de broederen des classe van Dendermonde hem zullen van zijnen dienste afhouden ende bevelen naer te commen het ghene dat int Ghentsche Synodo, a^o 81 ghehouden, over hem besloten es.

Propositie ende vragen uyt de instructie qfghehandelt des namiddaechs des zelven dytto.

[1.] Op de eerste propositie der broederen van Brugghe, offmen op den goeden vrydach predicken zal, gheen ordinair predickdach wesende, is gheandwoort, dat neen.

[2.] Op de 2e propositie, watmen doen zal met de ghenen die ondertraut zijnde by elekanderen wonende blijven, zonder tot bevestynghe des huwelicx voort te varen, is besloten dat de broederen van Ghendt by requeste an mijne heeren vanden raede vertoonen zullen, zy wilden alle officieren bevel gheven daer inne te voorsiene.

[3.] Op ghelijcker wijze of de jonghers, die den ouderen haer dochteren ontvremden door droneken maecken ende onbehoorl. byslaepinghe.

[4.] Inde zaecken des huwelicx zullen de broederen van Ghendt aerbeyden omme zekere ordonancien by mijne heeren van den raede.

[5.] Oftmen eenighe openbaere dispitacien teghen de wederdooperen voorderen zal, es gheandwoort, dewijle men alsnoch zulex niet bequamel. zoude meughen becommen, dat het ghedefereert zal werden tot meerder bequaemheyt.

[6.] Belanghende de feestdaghen, is gheresolveen, dat een yeghel. blijven zal by zijn ghebruuck dus langhe gheobserveert tot dat inden nationale Synodo anders zal gheresolveert werden.

[7.] Aengaende het verstant des 74^e artyckels des Middelburschen Synodi inde particuliere vraeghen zal ghedefereert worden totten nationa len Synodum⁵.

[8.] Aengaende de weduwen der afghestorven dienaren omme eenich onderhout te hebben, is den broederen van Ghendt opgheleyt, zy wilden daerinne haer debvoir doen, omme tselve by mijne heeren te versoucken.

[9.] Watmen met eenen dienaer doen zal, die niet verschijnen wilt inde Classicale vergaderinghe uyt oorsaecke, dat hij up zijn eyghen buerse theeren moet, is geandwoort, dat men den zelven vermaenen sal hy wille hem naer alle behoorl. keerckelicken ordenynghe reguleren, ende hy (hem ?) het exempel van andere dienaeren voordraghen.

[10.] Ofte een dienaer vermach hem alsoo an een ghemeente te verbinden, dat hy van jaere tot jaere zonde vande zelve moghen scheyden, is gheandwoort, dat neen, vut oirsaecke dat zulcx (maer [meer?] eens huerlyncx) dan eens dienaers Jhu Chri doen es⁶.

[11.] Op de translatie vanden dienaer, die nu es tot Schoondijeke, is gheresolveert, dat het Brussche ende Sluyssche classes daerinne voorsien zullen indient moghel. es.

[12.] Op de translatie vanden dienaer des (= die es) nu van Ste Niclaeus in Waes, byden broederen van Waes gheproponeert, is hemlieden anghegheven Jaspert van den Bygaerde tot Antwerpen.

Acta ofte handelynghe tusschen de broederen der Synoden van Oost ende Westvlaenderen, ghepasseert den 9de Mey 1582.

[1.] Aengande de begheerte der broederen vuyt Westvlaenderen up de afdeelynghe der Synodi, is gheandwoort, ghemeerct de stam des slandts zulcx noch niet wel lijden en can ende de broederen vut Oostvlaenderen hiervan gheen advertissement ghehadt en hebben, dat die afdeelynghe blijven zal, ghe. zy tot noch toe tusschen Oostvlaenderen ende Westvlaenderen gheobserveert es gheweest totter tijt toe dat de Heere breeder openynghe inden lande gheve, ofte tot de naeste nationale vergaderynghe.

[2.] Op het aengheven vande ratificatie der Synodale act en van Middelburch is gheresolveert by pluraliteyt der stemmen, dalmen door schrijven vanden Domino Tafijno ende Domino Trabio vernemen zal, wat zy daer in ghedaen hebben. Indien zy inde zaecke niet gehandelt en hebben zo zalmense bidden, zy willen tselve voorderen; indien zyt ghevoordert hebben ende niet gheobtaineert, datmen niet jeghenstaende tselve versoucken zal ande vier leden slandts. Ende dit es opgheleyt den broederen vande classe tot Ypere.

[3.] Op de vraghe byden broederen van Westvlaenderen gheproponeert of een classis macht heeft eenen dienaer des woorts, grouwelick ghesondicht hebbende, te raeden omme der stichtynghe wille zijn woonplaetse te landeren⁷, is gheandwoort jae.

[4.] Oft het een classe gheirloft is de overheyt te vemaenen een dienaer in overspel ghevallen zijnde (omme der stichtynghe wille) vuyt stadt te doen vertrecken, is gheandwoort dat jae.

[5.] Item is ghetoont een brief vanden heeren van Duunekeercke door den welken zy begheeren redressement vande sententie vanden Noorderschen Classe, gheprononciert over Pieter de Bert ende restitutie vanden zelven in zijnen dienst, hebben de broeders gheoordeelt die zaccke vande Westvlaenderschen Synodo te competeren.

Is gheresolveert dat de naerste Synodale vergaderynghe zal ghehauden worden den 7en Mey 1583 binnen Hulste.

Maer dat heeft door de trubelen niet moogen geschieden ende so noch open. 1604.s.

Theodorus Moutanus, electus Synodi preses.

Phps Andreas, electus Synodi scriba.

Noten bij Bijlage A

1. Iedere gemeente diende in het bezit te zijn van afschriften van classicale en synodale acta. Zie daarover: D. VAN DER BAUWHEDE. 'Het Handschrift van de Conferenties of Verslagen van de Classe van de Predicanten uit het Brugse Vrije', in Het Brugs Ommeland, XXI (1981) pp. 296-306.

2. H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem, 1868, dl. II. pp. 63-69.

3. Bedoeld wordt Theodorus Verhaer. Dit bewijst dat de copiist niet op de hoogte was.

4. Tyerode, art. 1: Helroede. Hiermee wordt het dorp Tielroede bedoeld.

5. Synode Middelburg 1581, art 74 van de particuliere vragen:

Of een Sijnodus particulier over eenen afwesenden Ouderlynck sou strenghelick mach besluyten, dat hij tot ten Sijno. generael, zonder excuse, soude moeien gaen, ende zonder dat een ander in sijne plaetse soude ghesonden worden?

Is gheandwoort, Neen, maer om inconuenienten te schuwen is raedtsaem bevonden, dat de Particuliere Sijnoden een kercke noemen, de welcke naer haere discretie een Ouderlynck uutsenden moet.

6. Dit past een huurling en niet een dienaar van Jezus Christus.
7. 'anderen', verwisselen.
8. Dit is achteraf bijgevoegd door Tilmannus Cupus, gewezen predikant van Westkapelle.

BIOGRAFIE VAN ENKELE TER SYNODE AFGEVAARDIGDE PREDIKANTEN

1. **Philippus Andries** (Andreas), van 1578 tot 1581: predikant te **Eeklo**; in de loop van 1581 werd hij predikant te **Gent**.

Op de classicale vergadering (classis Oost-Vlaanderen) te Gent op 29 juli 1578 werd hij voor deze bijeenkomst tot scriba verkozen. Als predikant te Gent ontmoeten we hem als electus Synodi scriba op de Oostvlaamse synode te Brugge, 8 en 9 mei 1582.

Hij bleef te Gent tot 17 september 1584, datum waarop de stad door Parma ingenomen werd. Daags voordien, 16 september, nam hij met de woorden uit Handelingen 20: 31 ontroerend afscheid van zijn gemeente. Philippus Andries was een van de "gematigden" en stond aan de zijde van de prins van Oranje.

Bibl.

H.Q. JANSSEN, De kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, dl. II, pp. 190 en 205.
J.W. TE WATER, Historie der Hervormde Kerk te Gent, Utrecht 1744, pp. 64-66.

2. **Thomas Brus cenus** (Bruschen, Brusken), predikant te **Aardenburg**, juli 1578-1583. Samen met Gillis van den Haute, predikant te Sluis, werd hij door de classis Sluis afgevaardigd naar de Oostvlaamse synode te Brugge. Op de classicale vergadering (classis Sluis) te Middelburg in Vlaanderen op 12 april 1583 werd hij met Johannes Noorthman, predikant te Oostburg, aangeduid om zijn classis te vertegenwoordigen om de provinciale synode die op 7 mei 1583 te Hulst zou samenkomen.

Na de inname van Aardenburg door Parma (in de tweede helft van 1583) week Brus cenus uit naar Zeeland en werd tweede predikant te Arnemuiden. Eind 1587 nam hij een beroeping aan te Ouwkerk. Op 4 juli 1606 woonde hij als predikant van deze gemeente de classicale vergadering bij (classis Gouda) te Krimpen. Daar werd Thomas Brus cenus, samen met David Timmerman, predikant te Schoonhove, benoemd om onderzoek te doen in een "belijdenisaffaire" (i.v.m. de weglating van het woord erfzonde in de gebeden).

De plaats en tijd van zijn overlijden is onbekend.

Bibl.

H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, dl. I, pp. 46-51.
A. 'S GRAVEZANDE, De Unie van Utrecht herdacht, Middelburg 1779, p. 244.
P. SCHELTUS, Kerkelijk Placaatboek, dl. II, p. 55.

3. **Egidius Causaert** (Gillis Cousart, Kousaert), predikant te **Temse**, 1581-1583 (?) Op de Oostvlaamse synode kwam zijn schorsing, waarvoor hij appelleerde, uitvoerig ter sprake. In 1586 werd hij predikant te Westkappel. In 1597 als predikant bevestigd te Waarde. In 1598 werd Causaert beroepen te Sint-Maartensdijk, maar hij weigerde dit beroep aan te nemen. Wel aanvaardde hij vanuit Waarde, op 10 april 1600, een beroeping naar Heinkenszand, waar hij tussen 1610 en 1615 overleed.

Egidius Causaert vertaalde in het Nederlands het Franse werkje Loqué de la Messe. Vooreerst hij overging tot de reformatie was Causaert monnik geweest, iets wat hem nog jaren nadien verweten werd, waarover hij zich bij de classis beklaagde.

Bibl.

H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, dl. 1, pp. 420-421.

4. **Theodorus van den Berghe** (Montanus), geboren ca. 1545 in Vlaanderen, overleden te Colchester in april 1598. Als vluchteling week hij uit naar Engeland waar hij in 1572 te Colchester predikant werd. Hij verbleef er zijn ganse ambtstermijn, uitgezonderd enkele jaren dat hij aan de kerk te Brugge geleend werd. In maart 1575 nam Th. van den Berghe deel aan de eerste bijeenkomst van de Nederlandse Vluchtelingenkerken in Engeland. Hij was praeses op die van Colchester in 1577. In augustus 1578, op aandringen van de gemeenten in de Nederlanden, besloot de kerkenraad van Colchester hem voor enkele maanden af te staan aan deze kerken. In september van dat jaar nam hij nog deel aan een colloquium te Londen.

Op 1 oktober 1578 aanvaardde Theodorus van den Berghe het predikantsambt te **Brugge**. Dit eerste verblijf in de Nederlanden was van korte duur want, in juni 1579 was hij reeds terug te Colchester. Een tijd nadien keerde hij naar Vlaanderen terug, deze keer voor langere tijd.

In juli 1580 schreef Johannes Capito, de belangrijkste predikant te Brugge, een brief aan de kerkenraad van Londen waarin hij meldde dat de gemeente Colchester Theodorus van den Berghe terug opeiste. Capito liet in zijn schrijven verstaan dat het voor de gemeente te Brugge een ramp zou betekenen als van den Berghe moest vertrekken. Hij verliet Brugge voor Colchester pas in 1583.

Tijdens zijn verblijf in de Nederlanden vervulde hij een zekere rol in de kerkelijke aangelegenheden. Hij was voorzitter van de classicale vergadering te Sluis op 3 mei 1581. Th. van den Berghe bevestigde ook verschillende predikanten in de classis Brugge (o.a. Johannes Marcus te Heist en Ingebertus Egmondanus te Wenduine, in 1581). Toen op 8 en 9 mei 1582 de Oostvlaamse synode te Brugge samenkwam, werd hij als praeses verkozen.

Op de classicale vergadering te Dudzele (3 juli 1582) werd hij gelast om de openings- en slotgebeden, tot nut van de classisbijeenkomsten, op te stellen.

Als literair werk vertaalde van den Berghe de commentaren van Marloratus over de brieven van Jacobus, Judas en Johannes. Verder zette hij de kanttekeningen van Theodorus de Bèze, op de katholieke brieven, over in het Nederlands. De nationale synode te Middelburg (1581) gelastte de classis Walcheren met een onderzoek betreffende deze vertalingen. Uit de acta van de classis Brugge (vergadering te Oostburg, 12 september 1581 en te Brugge op 14 november 1581) blijken dat er moeilijkheden gerezen waren tussen van den Berghe en de kerkenraad van Brugge, inzonderheid met zijn collega Capito.

In 1583 kwam hij naar Engeland terug, waar hij tot aan zijn dood, in 1598, als predikant te Colchester werkzaam bleef.

In 1596 deed de gemeente Delft nog een beroep op hem. Deze beroeping kreeg zelfs de steun van prins Maurits die een brief aan de kerk te Colchester schreef, waarin hij vroeg om Van den Berghe aan Delft af te staan.

In een brief van 13 maart 1596 schreef Jacob Regius, predikant te Londen, aan Wernerus Helmichius, predikant te Delft, betreffende Theodorus van den Berghe: Den selven kenne ick seer wel; hij is een gheleert man ende getrouwe dienaar Chirsti; gesondt in der reyne leere, geschicht van leven ende ervaren in kerckenregieringhe, die de gemeente aldaer jaren stichtelick ende vredelick bedient heeft...

Bibl.

HESSELS, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, Cambridge 1887-1897, dl. III, nrs. 212 tot 570, 576, 613, 651, 767, 709, 871, 1407 e.a. (zie index).

Werken van de Marnix-Vereeniging, Serie II, dl. I, pp. 4, 33, 38, 48, 52, 78, 81. Idem, Serie II, dl. III, pp. 371, 417.

Idem, Serie III, dl. 1, p. 106.

Idem, Serie III, dl. III, pp. 15, 16, 18-24.

H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, pp. 112, 114, 124-126.

5. Gillis van den Haute, predikant te **Sluis** vanaf eind 1581 -begin 1582 tot oktober 1587. Waarschijnlijk afkomstig van Gent.

Op de classicale vergadering van de classis Sluis te Schoondijké op 24 april 1582 werd hij, samen met Thomas Brusceus, predikant te Aardenburg, aangeduide als afgevaardigde naar de Oostvlaamse synode te Brugge.

Gillis van den Haute is te Sluis predikant gebleven totdat de stad op 5 augustus 1587 voor Parma bezweek. Op 5 oktober 1587 werd hij te 's Gravenpolder en 's Heer Abtskerke beroepen. Deze beide gemeenten heeft hij bediend tot aan zijn overlijden in 1594.

Bibl.

H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, dl. 1, pp. 402-406.

J.W. TE WATER, Reformatie in Zeeland, Middelburg 1766, p. 309.

6. Theodorus Verhaer (Varhault).

Als dienaar des woorts tot **Aelst** was hij in 1579 medeondertekenaar van een brief opgesteld door de Afgevaardigden der Hervormde gemeente in Vlaanderen en gericht aan de onderlinge samenkomst te Gent op 26 februari 1579. Dit schrijven betrof een klacht aan de gedeputeerden der Staten van Holland en Zeeland over de prins van Oranje.

In 1580 predikant te Tholen, doch in 1582 woonde Verhaer, als dienaar des goddelicken woorts tot Hulst, de synode te Brugge bij als assessor.

Verdere levensloop onbekend.

Bibl. J. BORSIUS, Zeeland Jaarboekje voor 1852, pp. 51-111.

A. 'S GRAVE/ANDE, De Unie van Utrecht herdacht, Middelburg 1779, p. 222.

H.Q. JANSSEN, De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem 1868, dl. I, pp. 37, 38, 253.

J.W. TE WATER, Reformatie in Zeeland, Middelbur g 1766, p. 316.

7. Petrus Was (Wassius)

In 1582 predikant te **Tielrode**. Deed op de Oostvlaamse synode te Brugge (1582) beroep op het appèlrecht i.v.m. zijn ambtsschorsing door de deelclassis Waas.

In 1584 werd Wassius predikant te Woubrugge (classis Neder-Rijntand) tot aan zijn overlijden in 1604. Uit de acta van de particuliere synode van Zuid-Holland (28 augustus 1590) blijkt dat hij niet was komen opdagen voor deze kerkvergadering. De reden daartoe was dat P. Wassius het slachtoffer was van misbruik van het kollatierecht door de ambachtsheer van Warmond, die ook de overheidsfunctie bekleedde in Woubrugge. Blijkens deze acta was P. Wassius een "ongeregelde" predikant die maar een vaag begrip had over de leer, vele jaren het Heilig Avondmaal niet bediende en zich vaak bezondigde aan dronkenschap. Ondanks deze negatieve "eigenschappen" wilde zijn classis hem toch behouden. De synode bewilligde daarin maar stelde hem onder toezicht van de classis Leiden.

Bibl.

C.A. TUKKER, De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609, Leiden 1965, pp. 130-131.

J. REITSMA en S.D. VAN VEENS, Acta der provinciale en particuliere synoden. dl. II, Groningen 1892-1899, pp. 367, 380-381, 389-390.

Soli Deo Gloria.

Getuigenis van enkele martelaren afkomstig uit Brugge,

door A. van Haamstede

Christoffel Fabritius (C. de Smet) en Olivier de Bock

JAAR 1564.

Christoffel Fabritius of Smit, geboren te Brugge, in Vlaanderen, was een karmelieter monnik in die stad. Nadat hij de waarheid had beleden, liet hij de gruwelen van het pausdom geheel varen, en richtte zijn leven, dat vroeger in alle begeerlijkheid van het vlees had doorgebracht, tot alle godzaligheid als een vroom christen in. Ten einde beter in de kennis van Woord en in alle godzaligheid toe te nemen, begaf hij zich naar de christelijke gemeenten in Vlaanderen, en had enige tijd met de dienaren van het Woord omgang, om met hen over de zaken van de godsdienst te spreken. Door toeleg en op verlangen van de dienaren des Woords, hield hij enige predicatiën teneinde bewijs te geven van zijn gaven.

Volgens de raad van Paulus huwde hij een christelijke vrouw, waarom de priesters en monniken hem zeer lasterden. Doch Christoffel werd dagelijks meer en meer versterkt, en bestrafte de gruwelijke dwalingen en het schandelijke even van de pausgezinden op moedige wijze.

Eindelijk, als velen, wegens de zware vervolging, uit West-Vlaanderen naar Engeland vertrokken, ging ook Christoffel met zijn vrouw, die niet weinig bevreesd was, waarbij hij iedere aanstoot zocht te vermijden, mar Santwijck, waar hij een zeker handwerk uitoefende, en zich zeer onberispelijk gedroeg.

Toen hij daar enige tijd gewoond had, schreven de Nederduitse gemeenten en vooral die te Honscote aan hem, en verlangden, dat hij de christelijke gemeente zou komen dienen. Om zijn gewilligheid te tonen vertrok Christoffel naar Vlaanderen, om op raad van de broeders zich aan de dienst der gemeente te wijden.

Na rijp overleg besloten zij, dat hij te Antwerpen zou blijven; vooreerst omdat hij in Vlaanderen te goed bekend was, en ten andere, omdat de dienst in de gemeente te Antwerpen, die zeer druk en moeilijk was, op één dienaar rustte. Aldus nam hij de bediening van de **Hoogduitse gemeente te Antwerpen** op zich, waarin hij zich zeer vroom en stichtelijk, onder grote lof van alle christenen, gedroeg. Maar helaas, dit kon de satan, die een vijand van al het goede is, niet lang verdragen. Want, nadat hij daaromtrent een half jaar op de bazuin van het goddelijke Woord had geblazen, werd hij, in de avond van de 2e Juli 1564, verraderlijk gevangen genomen, wat op de volgende wijze plaats had.

In het jaar onzes Heeren 1564, omstreeks Pinksteren, was er in Antwerpen een vrouw van de Jezuïetenorde, *lange Margriet* genaamd, een mutsenverkoopster, die zich hield, zoals zij in het jaar tevoren ook gedaan had, alsof zij grote begeerte had, met een geleerd en Godzalig man, die haar in de ware godsdienst onderwijzen zou, in kennis te willen komen. Een ouderling der gemeente daar, die in het vorige jaar met haar gesproken had, vernam dit, en ging andermaal tot haar, en vroeg wat haar verlangen was. Zeer geveinsd antwoordde zij, dat

zij een groot en hartelijk verlangen had, om in de waarheid te worden onderwezen, de Heere te belijden en oprecht na te volgen. Met dit woord ging de goede man van haar, en beloofde haar de zaak, zover hem dit mogelijk was, te zullen behartigen. Maar helaas, het was niets dan bedrog, en geschiedde om het verraad, dat zij reeds lange tijd in haar hart overlegd had, en waartoe zij ook door priesters, monniken en Jezuiten uitgezonden was, te plegen, zoals later duidelijk bleek. Teneinde tot haar doel te geraken, hield deze valse vrouw niet op hoe langer hoe meer lust en ijver tot de waarheid te veinzen, totdat zij eindelijk bij de genoemde Christoffel gebracht werd. Toen deze vernam, dat zij in zekere stukken van de godsdienst, waaromtrent zij, zoals zij voorgaf, zich niet verzekerd gevoelde, onderricht wenste te worden, onderwees hij haar naarstig uit de heilige Schrift. Na dit eerste onderricht scheen haar ijver hoe langer hoe meer toe te nemen, zodat zij dikwerf verlangde vermaand te worden, zowel aan haar huis als aan haar winkel, totdat zij, op haar verlangen, in een predicatie, die daar, uit vrees in het geheim, in de gemeente plaats had, gebracht werd, en wel op de sacramentsdag, zoals men die noemt, op de 1e Juni, waar de genoemde Fabritius predikte over het ware gebruik van het avondmaal, zoals dit door onze Heere Christus Jezus werd ingesteld, door de Apostelen bediend, en vele eeuwen daarna in de christelijke kerk werd onderhouden.

Na de predikatie vroeg men de genoemde Margriet hoe het haar bevalen was. Zij antwoordde: "Redelijk," doch verlangde daarover uitvoerig met Christoffel te spreken, om hem het een en ander te vragen.

Om die reden bezocht Christoffel haar bij herhaling; maar, daar zij ook nog anderen wilde verraden, verlangde zij met nog een geleerde man te spreken. Christoffel had kennis aan een zeer geleerd en Godvrezend man, **Olivier de Bock** genaamd, geboren te Aalst in Vlaanderen, hoogleraar in de Latijnse taal aan de vermaarde hogeschool te Heidelberg, in het gebied van de Paltzgraaf, die kort tevoren gekomen was om zekere zaken te bespreken.

Hij bracht die bij Margriet, en, toen zij met hem gesproken had, verlangde zij andermaal met hem te spreken, doch de tijd daartoe was toen niet zeer gelegen. Daarna verlangde zij ook, om haar pastoor, de heer Simon genaamd, te spreken, om alzo de zaak van beide zijden te horen voorstellen en het onderscheid te horen, terwijl zij beloofde zich te zullen houden aan de zijde van hem, die zijn geloof het best met Gods woord bewijzen zou, en verzekerde naar waarheid, dat noch van haar noch van de zijde des pastoors enig gevaar of enige zwaarigheid te vrezen was.

"Och," zei zij, "wanneer gij door mij in gevaar kwam, waar zou ik mij dan wenden? Waar zou ik mij keren? Dit zou mijn hart niet kunnen, en ik zou ook nooit gerust zijn." Door deze en meer andere temende en zoete woorden werd door Fabritius op zekere dag, omstreeks de 6e Juni, in tegenwoordigheid van Margriet, haar man en de pastoor een gesprek aangeknoopt, wie hij vele verscheidene plaatsen uit het Oude en Nieuwe Testament voorhield. De pastoor wist daarop niet veel te antwoorden, en beriep zich op de kerkvaders en leraars der kerk, waarmee hij zijn leer wilde bevestigen. Nadat zij een andere dag voor het verdere gesprek bepaald hadden, gingen zij uiteen, waarbij zij enige lont roken en bevreesd waren voor verraad.

Maar Christoffel, die de zaak begonnen had, begeerde haar met Gods hulp te volbrengen, en was daartoe te ijveriger en vuriger, omdat de genoemde Margriet hem had gezegd, dat, indien hij haar voor zijn zaak won, hij wel honderd anderen met haar zou winnen.

Ten andere was hij daartoe ook gezind, omdat zij, zoals zij voorgaf, door verdriet en groot verlangen op zekere tijd erg ziek geworden was, omdat men weigerde, of ten minste te lang wachtte om met haar te spreken, haar te onderwijzen, te vermanen en te vertroosten. Door deze geveinsdheid werd de goede en eenvoudige man jammerlijk bedrogen.

Omstreeks de 26sten Juni had dan ook de tweede samenspraak plaats tussen Fabritius en de geestelijke. In dit twistgesprek begon de geestelijke allereerst wat aan te halen uit Augustinus, wat hem gepast toescheen, en tot zijn doel kon helpen. Dit gesprek liep over het avondmaal en de verandering van het brood in vlees en van de wijn in bloed, door de kracht der vijf woorden die daarover worden uitgesproken. Hierop kwam Fabritius met andere plaatsen en aanhalingen uit Augustinus, die veel duidelijker waren, voor de dagen weerlegde Augustinus met Augustinus, of die althans uitleggende, en verlangde van de geestelijke die te lezen.

De pastoor antwoordde spijtig, dat hij die moest voorlezen. Christoffel las die intussen voor; doch de priester wilde er niet naar luisteren; en, daarbij zag, dat hij door die plaatsen en meer andere bewijzen, die Fabritius uit de kerkvaders aanhaalde, te zeer in het nauw gebracht werd, verwierp hij Augustinus en al de kerkleeraars, op welke hij zich eerst had beroepen, geheel zoals hij bij de eerste samenspraak geen heilige Schrift wilde aangehaald hebben. Ja, wat meer is en zeer te verwonderen, hij beriep zich niet op de besluiten zelf van de kerk, die zij overigens belangrijker achten en in groter waarde houden dan de Schrift en de kerkvaders, en wel omdat de genoemde plaatsen daarin aangehaald waren, wat Fabritius, terwijl hij de pauselijke besluiten in de hand hield, de geestelijke duidelijk bewees. Daarenboven nam de pastoor, volgens de oude gewoonte der pausgezinden en ketters, de toevlucht tot schelden en dreigen. De volgende dag kwam er een broeder bij Margriet, om te vragen, hoe zij na het gehouden twistgesprek gestemd was. Zij antwoordde dat het beter was dan vroeger, maar," zei zij, "ik was te veel verslagen, toen ik hoorde dat de pastoor Christoffel zo bedreigde; en daarom heb ik mij voorgenomen van hier te gaan, en met de priester geen gemeenschap meer te hebben. Want ik zie wel, dat zij het rechte niet hebben, daar zij hun zaken met bedreigingen zoeken staande te houden.

Maar, daar zij in twist gescheiden zijn, waardoor ik het onderscheid niet geheel kon vernemen, zou ik graag met Christoffel en Olivier alleen spreken. Dit verlangen werd haar volgaarne toegestaan, vooreerst omdat de priester naar Leuven zou reizen, en ten andere omdat zij de plaats der samenkomst als het ware niet wilde weten.

Op Zaterdag de 1e Juli werd haar gezegd, om op Zondagmorgen ten zes uur op de Wijngaardbrug te komen, vanwaar zij naar de plaats der samenkomst zou worden geleid. Op de genoemde dag en het uur verscheen Margriet met haar man op de bestemde plaats, vanwaar zij naar een zeker huis gebracht werd. Kort daarna kwam Christoffel en nog een ander man bij haar, die zij terstond de hand gaf en zeer vriendelijk verwelkomde. Toen zij tezamen plaats genomen hadden, gaven zij Margriet in het stuk over het avondmaal, waaromtrent zij zei het meest ongerust te zijn, grondig onderricht, en bestrafte de gruwelijke afgoderij van de roomsen broodgod op scherpe wijze. Als Margriet dit hoorde, en bemerkte dat de markgraaf te lang vertoefde, viel zij ter aarde, en veinsde uit vrees in onmacht te vallen, zodat men haar wat tot beterschap in de mond liet lopen. Terwijl zij haar met aangename woorden troostten, kwamen de markgraaf en de schout met hun dienaren in de kamer, die zich terstond van Christoffel en Olivier meester maakten, en hen als onschuldige lammeren naar de gevangenis sleepten.

Deze samenkomst en al de omstandigheden waren de markgraaf reeds tevoren bekend gemaakt; want, toen deze valse vrouw het bericht daarvan ontvangen had, was zij des avonds naar de woning van de markgraaf gegaan, had hem van de tafel geroepen, en alles te kennen gegeven. En, terwijl zij nu des Zondags naar de plaats der samenkomst geleid werd, volgde iemand haar achterna, die er op lette, in welk huis men ging. Aldus werden deze beide

godzalige mannen door deze valse vrouw op jammerlijke wijze verraden.

De volgende dag werd Christoffel op de pijnbank gelegd en zeer onmenselijk gepijnigd, terwijl hij aangaande zijn persoon, ambt, handelingen en of hij een vrouw getrouwd had, werd ondervraagd. Ten andere ondervroegen de heren hem naar verscheidene personen en vooral naar de dienaren des Woords. Met wijsheid antwoordde hij daarop zo, dat niemand door zijn woorden in enig gevaar kwam, ofschoon het enige kwaadwilligen lasteraars behaagde, de vromen getuige van Christus daarvan vals te beschuldigen. Toen zij hem eindelijk vroegen, of hij de goede raad van geleerde en Godzalige mannen niet wilde volgen, antwoordde hij, dat hij geen goede raad wilde verwerpen.

De volgende dag kwamen de karmelieten tot hem, en zochten hem met liefelijke woorden op het hart te drukken, dat hij zich aan de goedertierenheid van de opziener van het klooster moest overgeven. Daarna verscheen de heer Simon, die de voornaamste oorzaak van alles was, met nog een anderen geestelijke Mariënkerke, en spraken over het avondmaal met hem. Eindelijk hielden zij hem voor, wat ook de overheid tevoren gedaan had, dat hij naar goede raad moest luisteren, en en niet op zichzelf ven steunen. Christoffel antwoordde als vroeger, dat hij altijd goede raad wilde volgen. Enige, die daar tegenwoordig waren, zeiden: "Met u is wel wat aan te vangen."

Naar aanleiding van deze en de vorige samenkomsten, strooiden enige priesters en andere geveinsde vrijdenkers, die bij het onderzoek tegenwoordig geweest waren, onder het volk uit, dat Christoffel zijn geloof had laten varen, en verlangd had weer in het klooster te worden opgenomen. Dit gerucht, dat zij alom met ijver verbreidden, werd door velen geloofd, en niet zonder grote droefheid van vele godzalige mannen en vrouwen, maar, vooral bracht het de gevangen Christoffel een dodelijke wond in het hart toe, aangezien hij zag, dat daardoor de leer en de gemeente van Christus zou gelasterd worden. Maar de Heere, Die de Zijnen nimmer verlaat, maakte de schandelijke leugens der pausgezinden en vooral van de vrijdenkers teniet. Want Christoffel werd dagelijks meer en meer versterkt, en toonde grote vrijmoedigheid, waardoor dit kwade gerucht bijna geheel werd onderdrukt.

Nadat Christoffel reeds meer dan een jaar in de Heere was ontslapen, verdichtte Adriaan van Vossenhole en enige christenen, die de waarheid hadden verloochend, zekere brieven op zijn naam, die zij aan anderen toonden en daarna in druk uitgaven. Deze zochten daardoor het oude gerucht te vernieuwen en te bevestigen. Doch al hun pogingen waren tevergeefs, want zijn vrome dood heeft alle vroegere en latere lasteringen en haar verspreiders beschaamd, overwonnen en de mond gestopt.

Nu vervolgen wij de geschiedenis.

Toen Christoffel van enige broeders vernomen had, dat deze kwade geruchten overal verspreid waren, bewees hij door brieven aan de gehele gemeente zijn onschuld. En tot zekerder bevestiging daarvan, schreef hij terstond een belijdenis van het geloof aan de gemeente, waarbij hij betuigde, dat hij, als zijnde de zuivere waarheid, bereid was die met zijn bloed te bevestigen. Daarna zond hij enige zeer schone en voortreffelijke brieven aan de gemeente, die wij, om uitvoerigheid te vermijden, niet zullen meedelen. En, aangezien deze en nog een andere geloofsbelijdenis van, hem ordelijk in een andere geschiedenis zijn opgenomen, is het onnodig die hier te herhalen. Die deze en nog vele andere brieven, geschreven aan zijn vrouw en verscheidene personen, verlangt te lezen, kan die daar vinden. Intussen liet de satan, die steeds omgaat als een briesende leeuw, zoekende, wie hij zou mogen verslinden, niet na de gevangene door zijn handlangers te kwellen. Dagelijks toch

bezochten hem monniken, priesters en enige vrijdenkers, met wie hij vele en velerlei twistgesprekken hield, waarin zij zich zeer dwaas aanstelden. Wie zou in staat zijn al hun lasterlijke woorden mee te delen, die zij uitbraakten tegen God en Zijn Zoon Jezus Christus en vooral jegens het avondmaal? Al hun woorden kwamen neer op bedreigingen, vervloekingen en verbanningen. Vaak verdoemden zij hem als een hardnekkig ketter en goddeloos mens, die door God verbannen, verdoemd en verworpen was, en deden dat onder schelden, schreeuwen en getier, zonder de minste reden te verstaan. In één woord, zij waren zo verbitterd, verhit, ontstoken en vertoornd op hem, dat hij niet in staat was iets tot zijn verontschuldiging in te brengen. Doelt al deze lasteringen en vervloekingen verdroeg Christoffel als een zachtmoedig lam, gedachtig aan de woorden van zijn Heere Christus Jezus: "Bezit uw zielen in lijdzaamheid."

Niet lang daarna kwam er een pastoor, Sebastiaan genaamd, bij de gevangene, die hem meedeelde, dat hij die week niet overleven zou. Deze dacht hem hierdoor te verschrikken en wankelmoedig te maken. Maar Christoffel antwoordde hem, dat hij zich daarover niet weinig verheugde, en verklaarde hem, dat hij zijn bloed graag wilde doen vloeien, dat hem en zijns gelijken tot een val, maar daarentegen tot grootmaking van God en van zijn gemeente zijn zou. De pastoor, zong het oude liedje, dat hij een verleider was, zonder God en zonder kennis van God. Doch Christoffel bewees hem met de Schrift, dat hij zelf geen God bezat dan de paus en een stukje gebakken brood, en dat hij zelf het volk verleidde van de weg der waarheid buiten Christus.

Intussen deden de karmelieten van Brugge hun uiterste best, om de gevangene naar hun klooster over te brengen, waarvoor hij bovenal vreesde. Hij stierf liever dan in hun handen te vallen. Want hem was de ongenadige straf en de heimelijke moordlust wel bekend, die zij toepasten op de overtreders van hun orden.

Toen zij nu zagen, dat hij door kwaadspreken en bedreigingen niet gedrongen werd om zijn geloof te verzaken, beproefden de markgraaf, schout en anderen met schone en vleiende woorden en geveinsde beloften om hem te doen wankelen. Maar Christoffel, die in de waarheid bevestigd was, gaf aan hun valse woorden geen gehoor.

Terwijl hij in de gevangenis zat, was hij zeer ongesteld, bovendien had hij veel te lijden van een gezwel aan het lichaam. Te midden van dit lijden gunde de gevangenbewaarder hem zeer weinig troost en hulp van mensen. Derwijze had de Heere hem beproefd, opdat hij eenmaal als gezuiverd goud voor Hem verschijnen zou. Gedurende zijn ongesteldheid zonden enige gelovige lieden hem wat wijn, die hij matig, tot veraangenaming en versterking des lichaams, genoot. Daarom scholden enige wederdopers, onder wie hij toen vertoefde, volgens hun aard en gewoonte, hem voor een wijnzuiper en vleselijk mens.

Behalve deze lasteringen en het groot verdriet waarmee hij ten onrechte werd bezwaard, had hij een zeer grote strijd in zijn vlees, waarin hij zulk een zwakheid en twijfeling, vooral in het begin, gevoelde, dat het vlees graag allerlei uitvluchten zocht. Maar de genadige God, in Wiens hand zijn lot berustte, gaf Zijn dienaar moed, om tegen alle aanvechtingen van het vlees en de vele kwellingen van zijn vijanden met volharding te strijden.

Dagelijks werd ook de andere gevangene, **Olivier de Bock**, door priesters en monniken aangevochten; want deze geschoren kruinen vlogen de gevangenis in en uit als bijenzwermen, om van godzalige mannen pausgezinden te maken. De priesters wilden hem ook, zoals zij Christoffel gedaan hadden, aangaande zijn geloof ondervragen, teneinde hem te kunnen ombrengen.

Doch Olivier, die een verstandig en voorzichtig man was, wilde met de priesters en de

monniken niets te doen hebben, en beriep zich gedurig op de Paltzgraaf, in wiens dienst hij was, als op zijn opperheer. Toen de Paltzgraaf de gevangenschap van zijn dienaar vernomen had, zond hij een gezant met brieven aan de graaf van Egmond en aan de markgraaf van Antwerpen.

Daarna schreef hij noch, op verzoek van de gezant, aan het hof van Brussel, en deed zeer zijn best om hem te bevrijden; ten gevolge waarvan deze gevangene op de 1e September van het genoemde jaar uit zijn gevangenschap werd verlost.

Doch Olivier was zo ongesteld en verzwakt, zoals hij enige tijd tevoren ook geweest was, dat hij nauwelijks gaan kon. Daarna werd hij zo machteloos, lam en sprakeloos, dat men hem voor dood hield, in welke toestand hij geruime tijd verkeerde.

Men heeft op goede gronden vermoed, dat deze ongesteldheid door vergif, hem in de gevangenis gegeven, veroorzaakt was, waartoe de eerwaardige vaders, die hem bezocht hebben, niet te heilig waren, zoals zij in vroeger tijd keizer Hendrik hun sacrament des avondmaals vergiftigd durfden over te reiken, want het is hun leed, als er een Godzalig mens overblijft.

Maar gelijk Olivier door de uitspraak van het hof uit de gevangenis werd ontslagen, kwam ook van dat hof het vonnis, aan de heren van Antwerpen, dat Christoffel levend moest worden verbrand. Toen Christoffel dit vernam, schreef hij, in het laatst van September, in de eerste plaats een lieve en troostrijke afscheidsbrief aan zijn bedrukte vrouw.

In die tijd schreef hij nog andere afscheidsbrieven aan verscheidene personen, en heeft die ook van hen ontvangen, zoals ze in de genoemde geschiedenis woordelijk zijn mee gedeeld.

Op Dinsdag daarna, zijnde de 3de Oktober, des ochtends omtrent zeven uur, werd Christoffel voor de eerste en laatste maal voor de vierschaar gebracht, en daar met gesloten deuren veroordeeld. In de vierschaar werd hem naar zijn geloof niet gevraagd, maar hij beleed dat toch, zoveel de korte tijd dat toeliet, op vrijmoedige wijze. Daarna vermaande hij de heren, dat zij wel zouden letten op zijn geloofsbelijdenis, en een rechtvaardig oordeel uitspreken, daar zij ook eenmaal voor de rechterstoel van Christus moesten verschijnen.

De schout zei daarop: "Wij vragen nu niet naar uw geloof; maar of gij een leraar bent geweest en op geheime plaatsen hebt gepredikt."

"Dat beken ik," zei Christoffel, "en het berouwt mij ook niet; maar het doet mij leed, dat ik het niet meer gedaan heb."

"Wij doden u niet," zei de schout, "maar het bevel des konings."

Daarop zei Christoffel: "Ziet dan wel toe, dat u dit bevel niet zal verontschuldigen in de grote dag des oordeels."

Daarna veroordeelden zij hem, volgens het bevel, ter dood, doch met zulk een verbleekt gelaat, dat men daaruit de ontroering van hun gemoed gemakkelijk kon bemerken.

Toen de martelaar zijn vonnis ontvangen had, werd hij door de dienaren met grote spoed en onder vrees, wegens de menigte van het volk, weer naar de gevangenis gebracht. Toen hij de gerechtszaal had verlaten, sprak hij zeer vrijmoedig, zoals hij ook vroeger gedaan had, tot het volk, en vermaande hen tot liefde voor de waarheid. Aldus kwam hij in de gevangenis terug, waar hij zich zeer vroom gedroeg

Terstond daarna verschenen er een hoop priesters, monniken en wereldsgezinde. vrijdenkers hij hem in de gevangenis, die hem verfoeiden, lasterden en kwelden. Vooral had hij veel hinder van een predikmonnik, broeder Balten genaamd, een afvallig christen, die hem niet alleen met scheiden en roepen overviel, maar ook zodanige lasteringen tegen God en Zijn gemeente uitbraakte, dat de martelaar genoodzaakt was de oren te stoppen.

Eindelijk kwam tot hem mr. Adriaan van Vosenhole, een geneesheer van Antwerpen, met zijn Libertijnse metgezel, door wie de lijder op jammerlijke wijze werd gekweld, bespot en veroordeeld, wat zij later nog eens herhaalden. Doch, niettegenstaande al deze aanvechtingen, was de martelaar zeer vergenoegd in de geest, zodat er een opmerkelijke en ongewone vreugde op zijn gelaat aanschouwd werd, waarover ieder zich verwonderde.

Toen nu de tijd des middagmaals gekomen was, zat Christoffel aan tafel, waar hij hen, die met hem aten en daar tegenwoordig waren, zeer vriendelijk vertroostte en stichtelijk vermaande. Na het middagmaal nam hij van zijn vrienden en anderen, die het middagmaal met hem gehouden hadden, met vele vriendelijke en hartelijke, woorden afscheid, zodat allen de tranen uit de ogen vloeiden.

Onder het afscheid nemen kwamen er twee monniken in de gevangenis, om met hem te spreken, van wie hij echter niets wilde weten. Maar, daar de gevangenenbewaarder zeer verlangde, hem nog ditmaal te woord te staan, ging hij tot hen in een andere kamer. Toen zij hem zagen, waren zij zeer verwonderd over de ongewone blijdschap, welke op zijn gelaat te zien was. Zij vroegen hem, waarom hij zo vergenoegd was.

"Omdat," zei hij, "mijn verlossing nabij is." Daarna onderwees hij hen ijverig in de heilige Schrift, zodat de monniken met weemoed van het hart vertrokken.

Omstreeks drie uur na de middag werd hem een schoon hemd gebracht, waarin hij zijn offer brengen zou. Toen hij dit had aangedaan, begon hij zich tot de dood voor te bereiden, zijn klederen te borstelen, het haar en de baard te kammen, en eindelijk zijn gelaat tot vrolijkheid te stemmen, alsof hij naar een bruiloft of een maaltijd moest. Aldus bracht hij de namiddag op stichtelijke wijze, met allen, die hem bezochten, en in vreugde des geestes en des lichaams door.

Zoals hij in de namiddag gestemd was, gedroeg hij zich ook des avonds gedurende de maaltijd tot aan middernacht. De liefelijke woorden, die hij sprak en de hartelijke vermaningen, die hij deed, zijn niet geheel te beschrijven. Hij sprak vooral veel over de vreugde van het toekomstige leven en wel met zulk een vurigheid des geestes, dat ieder er zich over verwonderen moest. Zijn woorden waren als van een goddelijke Engel, vol kracht en hartelijkheid. Onder andere woorden had hij dikwerf de spreuk van Paulus in de mond: "Ik verlang ontbonden te worden en niet Christus te zijn," en meer dergelijke.

In die avond vergaderde een grote menigte volks voor de gevangenis, die daar de gehele nacht bleef, omdat men meende, dat men hem 's nachts zou ombrengen. Deze hield zich bezig met het zingen van psalmen en geestelijke liederen.

De volgende dag, des ochtends omstreeks zeven uur, gingen de markgraaf en de schout te paard, met een menigte gerechtsdienaren en soldaten, naar de gevangenis, om de lijder af te halen.

Vervolgens ging de beul naar de martelaar, knielde neer, en vroeg hem, volgens de oude gewoonte, om vergiffenis.

De martelaar antwoordde hem vriendelijk, dat hij zijn dood hem graag vergaf, waarna hij tot op het hemd ontkleed werd. Daarna deed de beul hem ijzeren boeien aan de handen, en aldus werd hij als een onschuldig lam te midden der wolven vorgebracht.

De gerechtsdienaren, die als briesende leeuwen en dolle honden op hem wachtten, sloegen terstond de handen aan hem, liepen met onstuimige woede heen, en sleepten hem voort als een dier.

Zij behandelden de lijder zo ruw, dat hij eindelijk gedwongen was te zeggen: "Waarom mishandelt gij mij aldus? Ik ga als een schaap, en gij behandelt mij, alsof ik een dier ware." Daar hij voor oproer vreesde, verzocht hij onderweg het volk om zich bedaard te gedragen opdat hij de Heere niet zou weerstaan. Ten andere vermaande hij de christelijke broeders, die hij in de nabijheid zag, om in de waarheid te volharden.

Van verschillende kanten schoten intussen enige christelijke broeders in de Heere toe, namen hem bij de hand, en zeiden: "Strijd vroom, lieve broeder, dit is uw uur."

Toen de markgraaf dit gewaar werd schreeuwde en tierde hij, en riep met luider stem tot zijn dienaren: "Vangt, spant, smijt, slaat dood!" en dreigde de martelaar met een pistool te doorschieten, want hij vreesde, dat de prooi hem zou worden ontnomen.

Toen nu de martelaar op de markt gekomen was, waar hij zou worden verbrand, trok een soldaat hem op ruwe wijze de muts van het hoofd en de klederen van het lijf. Voor de hut viel hij op de knieën, om in deze laatste strijd tot God de Heere te bidden, wat hij echter niet doen kon, want de gerechtsdienaren en soldaten trokken hem op wrede wijze omhoog, en duwden hem, zeer onzacht in de hut tot aan de paal, waar de beul hem met een ijzeren keten vastmaakte, en een strop om de hals deed, opdat hij bidden noch tot het volk spreken zou, wat nochtans in alle steden en plaatsen de lijders, aan welke kwade daden zij ook schuldig bevonden worden, wordt toegestaan.

Toen hij aan de paal stond, begonnen enige broeders aan verschillende kanten psalmen te zingen, en onder andere de 130ste psalm. Toen de dienaren dit hoorden, werden zij woedend, geboden te zwijgen, dreigden en sloegen in de hoop, zonder iemand te ontzien, groot noch klein. Zelfs hen, die niet meezongen, en dicht bij de broeders stonden, troffen ook de slagen en stoten, zodat enige burgers en hun kinderen werden gekwetst.

Hierdoor ontstond een grote beroerte en oploop onder het volk, zodat velen van hen in toorn en woede werden ontstoken, en met stenen naar de beul en de gerechtsdienaren wierpen. De schout haalde zijn pistool voor de dag, en dreigde herhaalde malen te schieten. Doch de markgraaf begon bang te worden, en zei tot hem: "Wat wilt gij doen? Schiet niet, want indien gij schiet, zijn wij allen verloren!"

Ja, hij werd eindelijk zo bevreesd, dat hij van benauwdheid schreeuwde als een kind en riep: Och burgers, staat ons bij! Och schutters, helpt ons! Mijn lieve burgers, wij doden hem niet, maar het bevel des konings. Ziet toe wat gij doet; het is recht van de koning."

Maar hij was zo weinig bevriend bij de gemeente, dat burger noch soldaat, groot noch klein een hand uitstak om hem te helpen. De schout vreesde, dat het schaap hem zou ontlopen, en schreeuwde daarom zo hard hij kon de beul toe, om zich met het vuur te haasten, wat hij met zijn helpers ijverig deed.

In deze verwarring en beroerte, waarbij de stenen van alle kanten dapper vlogen, overviel een grote verschrikking en verbaasdheid het volk, zodat zij herwaarts en derwaarts liepen, en op de grond tuimelden, de een over de ander als baren in een storm. Anderen sloten de deuren, vensters, winkels en kelders toe, uit vrees voor groter oproer en onheil. Enige verwijderden zich een weinig, en bleven daar staan, om hiervan het einde te zien. Weer anderen begonnen dapper en in ernst met stenen te werpen, want in het begin was dit slechts kinderspel, toen zij zagen, dat de soldaten door dit werpen weinig verschrikt werden, die ijverig met allerlei wapenen naar het volk stieten, wat het park niet wilde verlaten.

Eindelijk namen de beul, de dienaren en de soldaten de vlucht. Enige vluchtten in de kelders van het nieuwe stadhuis, anderen liepen de straten in. De markgraaf en de schout vluchtten met de grootste spoed naar het stadhuis, waar zij zich enige tijd wisten te verbergen; want zo spoedig de soldaten en de dienaren, door wie het oproer en de aanleiding daartoe ontstaan

was, uit het park waren gevlucht werd het oproer gestild, waaruit men gemakkelijk kan nagaan, dat de reden van dit oproer aan de soldaten en gerechtsdienaren en niet aan het volk moet worden toegeschreven.

Intussen sprongen enige in het park, trokken de hut en de brandstapel omver, maakten de keten los, en hoopten de lijder nog te redden; doch dit was helaas tevergeefs, want de beul had hem het hoofd en de hersenen met een ijzeren hamer vaneen geslagen, en hem een dolk in de rug gestoken, zoals boven uit ramen was gezien en later aan het lijk te zien was.

Toen zij nu zagen, dat hij niet meer te redden was, staakten zij het afbreken van de brandstapel, vooral ook omdat enige riepen: "Wat doet gij toch mannen? Lieve mannen, wat doet gij toch? Gij doet de man dubbele pijn aan."

Want ofschoon het vuur, dat de beul bij zijn vlucht met een weinig stro in zijn baard had aangestoken, nu eerst begon te branden, zagen zij toch, dat de martelaar, die zo jammerlijk doorboord, bebloed en doorstoken was, de dood in geen dele kon ontgaan.

Terwijl de lijder rustte in de ketting en met de ene voet in het vuur knielde, werd hij langzamerhand, onder grote smarten, door een zacht vuur, dat meer gevoed werd door het vet van zijn lichaam dan door het hout, verbrand.

Het volk, dat in de nabijheid stond, en zijn jammerlijke en langdurige pijnningen zag, werd met deernis en medelijden vervuld, en riep: "*O God, hoe kunt gij dit verdragen!*"

Een tijdlang rekte hij zijn leven in de vlammen, schudde het hoofd heen en weer, deed mord, lippen en handen open en toe, totdat hij eindelijk in het vuur viel, en zijn geest in de handen zijns Heeren overgaf.

Nadat nu de vrome martelaar aldus in de Heere was ontslapen, werd zijn lichaam geruime tijd in het vuur geroosterd, zodat velen dachten, dat het tot as verbrand moest worden. Daarna werd het vuur uitgedoofd, opdat het lichaam niet geheel tot as verbranden zou. Doch dit was, door zware pijn en langdurige tijd zo ingekrompen als van een kind van acht of negen jaren. Het hoofd, dat reeds verminkt was door de verbrijzeling van de hersenen, was geheel onkenbaar, daar al het vlees, het haar, de ogen, neus, oren en lippen verbrand waren. Van de handen en de armen, die nog in de ijzeren boeien gesloten waren, werd niets gezien dan enkele beenderen. De benen en knieën waren zo vreselijk gebarsten en de zenuwen opgelopen, dat het vreselijk en jammerlijk was om aan te zien. De rug en buik, die als een ton opgezwollen waren, waren zo mismaakt, gescheurd en vaneen gereten, dat menigeen dit zonder tranen niet kon aanschouwen. In één woord, aan zijn lichaam was niets ongeschonden, dan een gedeelte van zijn voet, die, wegens het knielen, buiten het vuur gebleven was.

Het lijk bleef wel acht uren in het slijk liggen, tot een schouwspel van allen, die dat kwamen zien. De een beklagde en beweende het; de andere dreef er de spot mee. Hij werd met de voeten omgewenteld, en door ieder geschopt, en was zo mismaakt, ellendig en jammerlijk, als men weinig had aanschouwd, zodat zelfs de meeste vijanden, zo er slechts enig medelijden bij hen gevonden werd, tot medelijden moesten worden bewogen. Velen onder het volk waren ontevreden, dat men het lijk zolang op de straat, wat nooit te Antwerpen gezien was, liet liggen, waarom zij op zich namen het te begraven.

Eindelijk, tussen drie en vier uur des namiddags, kwamen de markgraaf en de schout, benevens een grote menigte soldaten en gerechtsdienaren, op de strafplaats, lieten het lijk op een kar werpen, om naar het galgenveld, zoals men dit noemde, te worden gebracht. Doch dit viel anders uit, want toen de markgraaf zag, dat een grote schare hem naliep, liet hij het naar het water brengen, een grote steen daaraan binden, en in de Schelde werpen, eensdeels uit vrees voor het volk en ten anderen om de gedachtenis van zulk een schandelijke moord als bijna niet beleefd was, uit te wissen.

Aldus heeft deze vrome martelaar en getuige van Christus, op de leeftijd van tussen de zeven en achtendertig jaren, na drie maanden te hebben gevangen gezeten, zijn leven in deze wereld geëindigd, en is alzo, na veel lijden en smarten des doods, het koninkrijk Gods ingegaan, op de 4e Oktober in het jaar onzes Heeren 1564.

Willem Hosens en Boudewijn Dommissent

JAAR 1566.

Willem Hosens klaagt in het begin van zijn derde brief, dat hij beschuldigd was een wederdoper te zijn, en wel omdat hij zijn kind niet door de Baälpriesters wilde laten dopen, en hij een bedienaar des Woords en getuigen van Honscote ontboden had, die de doop in zijn huis bedienen zou, aangezien er in die tijd te Brugge geen bedienaar van het Goddelijke Woord in de christelijke gemeente was, wegens de gruwelijke vervolging, waarin dagelijks de christenen moesten delen.

Daar Isebrant, orgelmaker van beroep, die een zeer groot huis bewoonde, waar de christelijke gemeente vergaderde, op de 25sten November 1564 gevangen genomen was, en de ouderlingen en diakenen gevlucht waren, durfde niemand Petrus Gabriël, die in die tijd bedienaar was, onderhouden of huisvesting verlenen, zodat hij naar Antwerpen vertrok.

Doch, om zijn kleine kudde niet geheel te verlaten, kwam hij eens om de veertien dagen en wel zeer in het geheim een kleine samenkomst leiden, totdat **Boudewijn Dommissent**, op de 16de April 1565, met nog negentien anderen werd gevangen genomen; zodat daarna niemand meer in de vergadering durfde verschijnen, en alzo kwam ook Gabriël niet meer te Brugge.

Toen de burens van Willem bemerkten, dat zijn kind niet gedoopt werd, begonnen zij onder elkaar te mompelen, en gaven het de pastoor Adriaan Smout te kennen, die hem aanklaagde bij de bisschop. De bisschop ontbood daarop de geloofsrechter; en op de 8e Januari ging Adriaan Smout met hem naar het huis van de bisschop, en klaagden hem aan bij de rechtbank, en zeiden dat hun was meegedeeld, dat er weer een grote menigte wederdopers in de stad Brugge zich metterwoon had neergezet. De leden van de rechtbank bevljigtigden zich om zulke lieden gevangen te nemen, en Willem werd op de 10e Januari, op het midden van de dag in de kamer, waarin zijn vrouw bevallen was, gevangen genomen.

Na door de geloofsrechter en Adriaan Smout te zijn ondervraagd, stonden er een menigte gewone priesters, die verlangden te weten, wie en wat Willem was, en vroegen aan Smout, terwijl hij de deur uitging, of hij een leraar was van de wederdopers. Hij antwoordde ontkennend en zei: "Hij is slechts een Lutheraan; want hij wil door een bode een brief tonen, dat hij de predikant van Honscote heeft ontboden om zijn kind te dopen. Maar, wat kan ons dat schelen; wij hebben liever iets dan niets; hij zal toch verbrand worden."

Enige antwoordden ja, indien hij niet van gevoelen verandert".

"Neen, neen," zei Smout, "wij hebben dit kort geleden wel anders gezien; want van de tweeëndertig, die in het spiegelkje zonder lucht gevangen waren, zijn er slechts twaalf verbrand, omdat het scheen, dat de overigen van gevoelen waren veranderd, maar, toen zij vrij waren, was het 't oude."

Daarop antwoordde een bloeddorstige priester op zijn Waals:

"Gij zegt de waarheid; het is alles verkeerd;

men behoort de ketters te verbranden als eieren in de pan,

*dan komen er geen kwade kiekens van;
anders zouden wij wel eeuwig met hen geplaagd zijn. "*

DE EERSTE BRIEF VAN WILLEM

Lieve vrouw,

Ik reken mij zeer aan u verplicht, en doe u weten, dat ik in de vroege ochtend van de 11e Januari werd geroepen, want de Deken van Ronse (Titelmans) kwam met de pastoor Adriaan Smout om mij te ondervragen. Vervolgens verschenen er twee beambten, die enige ogenblikken wachtten, totdat de deken uitging en die hem vroegen wat hem toch drong, mij te komen ondervragen buiten hun tegenwoordigheid. Hij zei, dat hij daartoe de macht had, en ging heen. De beambten kwamen tot mij, en vroegen, of ik reeds vroeger door hem was gevangen genomen en of ik ontvlucht was.

Ik antwoordde ontkennend, en zei dat ik vrijgelaten was met borgstelling om de bepaalde geldboete te betalen, waardoor ik vrij was te gaan waarheen ik wilde. Zonder iets meer te zeggen, gingen zij heen.

Mijn bekentenis bestond nergens anders in dan dat de Deken mij vroeg, of ik de mis voor verkeerd hield, en of ik die niet had bijgewoond sedert mijn vertrek van Honscote.

Daarop antwoordde ik hun de waarheid, en wel op het eerste bevestigend en op het andere ontkennend, en dat wegens de dwalingen tegen Gods bevel, en dat ik ook nu niet meer verlangde mij naar deze dwalingen te schikken.

Zij wisselden enige woorden over de éne gestalte in het avondmaal en de wezensverandering, wat zij beweerden, dat van de Apostelen op hen was overgegaan en vervolgens door alle kerkvaders, zoals Augustinus, Hiëronymus en meer anderen, wat ik verwierp en beweerde door hen anders te zijn aangenomen tot enige honderden jaren vroeger, en dat dit nooit in de gemeenten door bevelschriften was opgedrongen dan in de kerkvergadering te Constanz, waarop zij niet antwoordden. Zij zeiden, dat ik zeer hardnekkig was, door zulk een eerbare vergadering, uit geleerden van alle staten der christenheid, te Trente samengekomen, te verachten.

Ik zei, dat dit in geen dele zo was, want dat de Duitse geleerden en meer anderen er niet waren.

"Men kon er niemand dwingen te komen," zei de Deken.

Ik hernam, dat zij wel wisten, dat zij hun dwalingen niet wilden verbeteren.

"Zij hadden moeten verschijnen, om die te bewijzen," antwoordde de Deken.

Ik zei, dat er een verschenen was, vanwege de landgraaf van Hessen, die hun de Augsburgse geloofsbelijdenis had aangeboden, en al hun bepalingen had verworpen als onecht en in strijd met Gods Woord.

Doch, aangezien hem geen gehoor werd verleend, is hij vertrokken. Zij antwoordden er niets op, daar zij haast hadden, en, aangezien de heren kwamen, vertrokken zij en zeiden, dat zij mij beter zouden onderrichten. Reeds hadden zij mij gevraagd naar mijn staat, naar mijn huisgezin, en wie bij het dopen van mijn kinderen geweest waren, die allen met hun namen werden opgeschreven.

Wat voorts mijn staat aangaat, volgens de mening naar het beloop der wereld, denk ik niet, dat ik in deze wereld omgang met u zal hebben, want het past mij niet terug te keren tot het goddeloze pausdom met al zijn afgoderijen en Christus te verloochenen, en om deze tijdelijke ellende te ontgaan het eeuwige te verlaten, waartoe ik nog niet gezind ben; de Heere sterke mij!

Ik verklaar u, dat ik in mijn gemoed in mijn gehele leven, Gode zij gedankt, zo vrijmoedig niet was om God te prijzen met alles wat ik heb en vermag, als juist in deze tijd; de Heere

sterke mij.

Vaarwel, en bid God de Heere voor mij om standvastig te blijven tot het einde, en troost uzelf met Gods genadige hulp en bijstand, want Hij laat zich een Vader noemen der weduwen en wezen. Op dit oogenblik weet ik u niet meer te schrijven, en zeg aan mijn peet en zwager, dat ik hem hartelijk voor zijn gunst te onswaarts dank, en verzoek hem al onze vrienden te Honscote zeer te groeten.

DE TWEEDE BRIEF.

... Op de 15e Februari werd ik van de gevangenis gebracht naar het geestelijke hof, en de volgende dag werd ik terstond in een kamer van de gevangenis geroepen waar de Deken van Ronse, zijn schrijver, de beambte en mr. Jan Schenk, de schrijver van het geestelijke hof, tegenwoordig waren. Nadat ik plaats genomen had, legde de deken papier neer, waarop hij enige punten had neergeschreven, waaromtrent hij mij ondervroeg, terwijl zijn bediende alles opschreef. Allereerst beschuldigde hij mij, dat ik in ketterse landen zou hebben vertoefd, dat ik daar met ketters had omgegaan en hun boeken had gelezen; en daar deze boeken voorhanden waren, vroeg hij mij, of het niet waar was.

Ik lachte er om en zei: "Gij bemoeit u zeer met de ketters."

De deken: Ja, de roomse kerk verklaart hen voor ketters."

De schrijver: "Hij houdt die niet daarvoor."

Ik: Neen toch niet."

De deken: "Hij houdt de Roomse kerk niet voor de heilige kerk."

Ik: "Ik houd het met de oude roomse kerk, door de Apostelen gesticht en door de prediking van het Evangelie, zodat zij dus geruime tijd heeft bestaan."

De deken: Ja, en nog bestaat; want St. Pieter was de eerste. Daarna volgde Cletus en verder de andere pausen bij opvolging, totop de tegenwoordige paus Pius V."

Ik: "De toestand der eerste gemeente en nu verschilt zoveel als dag en nacht, wat gij kunt bemerken aan de Evangelisten, en de geschriften der heilige Apostelen."

De schrijver: "Waarom kunt gij weten, welke de ware kerk is?"

Ik: "Waar het Evangelie zuiver wordt gepredikt, en de sacramenten onvervalst naar het bevel en de instelling van Christus worden bediend, zonder er toe of af te doen."

De deken: zoudt gij willen zeggen, dat het nu anders is?"

Ik: "Het blijkt uit de stukken, want de leer van ulieden is vervuld van bijgeloof, leugens en bedrog, met lasteringen tegen Gods Woord. De sacramenten zijn vervalst en bedorven, terwijl gij anderen uitgedacht hebt buiten Gods bevel en bepaling, wat Christus en de Apostelen niet hebben geleerd, maar ons wel gewaarschuwd, en alzo aangaande deze laatste tijden voorspeld hebben."

De schrijver: "Gelooft gij niet, dat Christus in de mis als geheiligd is?"

Ik: "Ik erken dat voor geen sacrament, want de sacramenten, buiten het gebruik en het bevel van Christus de Heere ingesteld, zijn geen sacramenten, maar een valse bedriegerij."

De deken: "Waarmee kunt gij dat bewijzen?"

Ik: "Omdat men tot de leer van Christus en Zijn sacramenten niets af of toe mag doen."

De deken: "De priester heeft nochtans brood en wijn en wijdt het."

Ik: "Er zijn geen avondmaalgangers."

De deken: "Men verbiedt niet van het sacrament gebruik te maken."

Ik: "Maar hij ontnemt de avondmaalgangers het een gedeelte van het sacrament. Strijdt dit niet tegen Gods bevel, en tegen het gebruik der eerste gemeenten? Want de apostelen en de kerkvaders, lang na de apostolische tijd, hebben daarvan niets geweten, maar hielden zich aan

hetgeen de Evangelisten en Paulus 1 Kor. hoofdstuk 11 hebben geschreven, en na hem ook Irenaeus, Theophylactus, Chrysostomus, en lang daarna Augustinus, Hiëronymus, Ambrosius en nog later tot op enige honderd jaren voor onze tijd.

Hiertegen hadden zij veel in te brengen, door te zeggen, dat de kerkvaders, zoals Augustinus, Hiëronymus, Ambrosius aan hun zijde waren.

Ik beweerde het tegendeel, wat men uit hun geschriften zou kunnen bewijzen, wanneer onze leraren in hun verdediging werden aangehoord."

De deken: "Waarom zijn zij niet te Trente in de kerkvergadering verschenen? Er was toch vrijheid gegeven om te gaan en terug te keren. Zij behoorden daar te zijn gekomen en te bewijzen waarin het verschil bestond."

Ik: "Er was een vanwege de Landgraaf uit Hessen gezonden. Zij ontkenen dit; maar ik wilde daarover niet lang strijden, maar zei: Anderen wilden niet komen, want zij wisten wel, dat gijlieden zo hardnekkig bent, om zelfs niet één punt van valse dwalingen te willen verbeteren."

De deken: "Zij hadden moeten komen om de dwalingen te bewijzen."

Ik: "Dat zou tevergeefs geweest zijn, want de dwalingen waren reeds veel vroeger door het Evangelie aangewezen. En daar hadden allen zich met een eed aan de paus verbonden om niets toe te stemmen dan wat hem behaagde."

De deken: "Wel, wel, hij erkent de roomse kerk nu ook niet voor de heilige kerk, waarvan het geloofsartikel zegt: "Ik geloof een heilige" enz."

Ik: "Nee toch niet; want zij is afvallig."

Toen riepen zij allen: "Gijlieden bent de afvalligen."

Ik: "Paulus beschrijft de afval, als voorspellende van deze laatste tijden, 2 Thess. 2; 1 Tim. 4."

De deken: "Dat wordt van ulieden gezegd."

Ik: "De tekenen, die daar vermeld staan, getuigen van wie dat bedoeld wordt, als het spijzen verbieden, het huwelijk verbieden, door geveinsdheid leugens spreken, duivelse leringen te leren, dwalende geesten aanhangen, van het geloof afvallen, welke tekenen men bij ons niet vindt; wel integendeel bij ulieden, want uw geloof is zo bij u vervallen, dat er duizenden onder u beste christenen zijn, die noch het Onze Vader, noch de tien geboden, noch de twaalf artikelen kennen, noch in hun, noch in een andere taal. Waar is het geloof der zodanigen?"

De deken: "Gij wilt al te veel weten."

Ik: "Niet meer dan mij nodig is, te weten de leer van het heilige Evangelie, wat Christus Zijn apostelen gebod allen mensen te prediken; maar de domste daarvan zijn bij u de beste christenen."

De deken: "Wij zouden wel aan de gang kunnen blijven." Hij nam zijn brief met de artikelen, en las de achttien of twintig artikelen, zoals van het vagevuur, de bedevaarten, de uitvaarten, het bidden voor de doden, het knielen voor de heiligen, verscheidene sacramenten, het wijwater, van des Vrijdags geen vlees te eten en op bepaalde vastendagen te vasten en die te vieren, de kloosterbeloften enz., alle welke beuzelingen ik als dwalingen, valsheid en antichristelijke bijgelovigheden verwierp, die, buiten Gods bevel en besluit, door de duivel tot groot bezwaar voor de christenen zijn uitgedacht, dat door alle vrome prins en vorsten is verworpen."

De deken: "Wie heeft die alle verworpen?"

Ik: "Men behoeft dat niet te vragen; alle landen der christenheid, uitgenomen Spanje."

De deken: "In Frankrijk heeft de koning alles ingetrokken, daar is het met de vrijheid gedaan."

Ik: "Ja, ieder leeft daar vrij volgens zijn geloof." Daarop had hij wat aan te merken.

De schrijver: "Gij meent al zeer wijs te zijn, om alle dingen beter te weten dan een ander."

Ik: "Ik verlang niet meer te kennen dan mij nodig is, te weten, het onvervalste Woord van God,

zonder daarbij af of toe te doen, zoals de Evangelisten dat beschreven, en de Apostelen onderwezen hebben in hun geschriften, die zij ons hebben nagelaten."

DE DERDE BRIEF.

"Mijn beminde vrouw,

Ik acht mij zeer aan u verplicht, en gij herinnert u zeker nog wel, wat ik het eerst geschreven heb, dat ik in het geestelijke hof voor de geestelijke rechtbank verscheen van de deken van Ronse en zijn geestverwanten; en, nadat ons onderhoud was afgelopen, bedreigde hij mij aan de wereldlijken rechter te zullen overgeven. Ik gaf de zaak aan God over, en verootmoedigde mij onder Zijn almachtige hand, en verkoos liever te vallen in de handen der mensen dan in de handen Gods. 's zaterdags zou ik overgeleverd worden, doch, nadat ik vertrokken was, overlegden zij met elkaar, zodat ik nog bleef tot de komst van de geloofsrechter, te weten nog veertien dagen.

Doch na acht of negen dagen kwam mr. Jan Schetiek, schrijver bij het geestelijke hof, en de beampte B. Jakob van der Velde, prior of opzichter in het klooster van de Augustijnen, de heer Antonius Gaspoel, kapelaan van de bisschop, die mij terstond in de kamer riepen.

Toen ik binnen kwam, vroeg mij de prior: Wel Willem, hoe komt gij hier?"

Ik: "Al was ik blind geweest, zou ik er toch wel in geraakt zijn, doch ik heb niemand reden gegeven mij te kwellen; want als een ambachtsman heb ik mij geoefend in mijn handwerk, tot eerlijk onderhoud van mijn huisgezin, zodat ik niemand misdaan heb, en mij ook niet vergrepen heb aan een vreemd ambt, waartoe ik niet groepen was, en heb alzo een goed geweten voor God en de mensen. Maar, naar ik verneem, word ik beschuldigd een wederdoper te zijn; doch dit is wel anders gebleken. De redenen zijn u overigens, denk ik, wel bekend; zonder zulk een gerucht der gemeente zou ik anders nog wel van deze toestand zijn bevrijd gebleven, maar er gebeurt niets bij toeval."

De prior: "Wij zijn hier gekomen om u te ondervragen, en wanneer gij in enige zaken dwaalt, in strijd met de heilige kerk, u te onderwijzen en op de rechte weg te brengen. Wat dunkt u van het sacrament?"

Ik: "Zoals de vier Evangelisten en Paulus het beschrijven."

De prior: maar, wat zegt gij van de mis, als de priester die bedient. Gelooft gij niet, dat de Heere Christus daar tegenwoordig is, zoals Hij zit op de troon van zijn hemelse Vader?

Ik: "Ik heb u gezegd, dat ik geloof wat de Schrift ons leert. Bewijs uw woorden daarmee. Ik heb altijd geloof geslagen aan het woord van God, en dit zal ik nog, en zonder dat neem ik niets aan."

De prior: "Gij gelooft dus niet, dat Christus in de mis is?"

Ik: "Gij hoort wel, wat ik u gezegd heb."

De prior: "Christus zegt: Neemt, eet dat is mijn lichaam, bij Matth. in het 26ste hoofdstuk."

Ik: "Ik geloof, wat de Evangelisten schrijven."

De kapelaan: "Gelooft gij niet, dat, wanneer men de zieke het sacrament in de hostiekas brengt, dat het gezegende brood Christus' lichaam is, God en mens?"

Ik: "Ik heb u gezegd, dat ik niet gezind ben iets anders aan te nemen dan door het bewijs van de Schrift."

De prior: "Wij hebben u gezegd, dat Christus bij de instelling Zijn discipelen brood gaf, en zei: "Dat is mijn lichaam." "Antwoord ons nu op deze vraag."

Ik: "Gij geeft brood alleen, en berooft de gemeente van het andere gedeelte; gij schendt dus het sacrament."

De prior: "De heilige kerk gelooft, dat het zo was bij de eerste instelling, zoals gij het nu ziet; en dit hebben ook altijd, van de Apostelen af, alle gelovigen zo opgevat, daar gij ook gezegd

hebt, dat gij het eens was met de kerkvaders Irenaeus, Augustinus, Ambrosius, en anderen; en wij beweren, dat zij het aldus hebben geloofd, en bewijzen, dat het steeds gewoonte was in de kerk de zieken het sacrament te brengen; daarom zegent de priester het brood, teneinde steeds het sacrament gereed te hebben voor hen, die spoedig sterven en voor de reizende man. In vroeger tijd, en wel ten tijde der martelaren, bracht men hun tehuis voor het mogelijke geval, dat zij spoedig zouden kunnen worden omgebracht door de tirannen. Zo hoort gij dus, dat het een oud gebruik is, dat altijd in de kerk geheerst heeft van de Apostolische tijd af."

Ik: In *Ecclesiastica Historia* heb ik gelezen, dat men iemand, Spiridium genaamd, het sacrament thuis gezonden had, en er staat, dat men het hem in de mond goot. Dat geschiedde op een andere wijze dan bij u."

De kapelaan: "Dat is waar, maar er wordt ook niet gesproken van brood, want brood giet men niet in de mond; dat is voor ons, omdat wij geloven, dat die één gestalte zowel is als de beide."

Ik: "Wat geef ik erom, of gij gelooft aan één of honderd gestalten; ik houd mij aan de instelling van Christus Jezus en de handelwijze van de Apostelen."

De prior: "Gij beroept u op de kerkvaders, en zij zijn het met ons eens, wij houden ons aan hun bepalingen."

Ik: "Ik geloof, dat als de kerkvaders mij konden horen, zij mij niet zouden berispen, want zij hebben nooit moedwillig, zoals gijlieden doet, de heilige Schrift en de bevelen van Christus Jezus verduisterd. Met welk geschrift wilt gij dan uw opinie of gestalte bewijzen?"

De prior: "Ziet, hij gelooft niet aan de bevelen der heilige kerk. Geloof gij niet, dat, als de priester het brood geheiligd heeft, men daar Christus mag aanbidden, evenals toen Hij op aarde was? Want als gij gelooft, dat Hij daar tegenwoordig is als waarachtig God en mens, dan moet gij Hem aanbidden."

Ik: "Ik heb u gezegd, dat ik buiten het Woord van God niets geloven wil, noch iets waarnemen buiten het bevel van Christus. Christus heeft gezegd: "Neemt, eet; neemt, drinkt." Hij zei niet: "Neemt, plaatst het daar en aanbidt." Daarom zeg ik u alle bijgeloof en godsdienst buiten Gods bevel en bepaling is afgoderij, zoals ons de gehele Bijbelse Schrift leert."

De kapelaan: "Bedoelt gij, dat men alles moet opeten? of, wanneer er wat overbleef, dat men dit niet zou mogen bewaren en vereren, en daarom Christus aanbidden in het sacrament?"

Ik: "Ik zeg u en heb het reeds gezegd, dat ik niet buiten Gods Woord wil gaan; het bevel is om te eten en te drinken, en daarbuiten bestaat geen sacrament, zoals blijkt uit de Doop, wanneer die bediend is, dan is dat water geen sacrament meer, en het zou geheel verkeerd zijn om dat water ergens te plaatsen en te aanbidden, als of de Heilige Geest er in was."

De prior: "Dat staat niet gelijk. Gij spreekt dubbelzinnig. Men weet niet, wat men aan u heeft."

Ik: "Dat doe ik niet, wanneer ik u zeg, dat ik geloof zoals de Schrift zegt, niet minder of meerder, zonder er wat te doen of toe te doen. Wat wilt gij meer?"

De prior: "Zo spreken alle sekten, zoals de Wederdopers en allen, die tegen de heilige kerk zijn; zij willen alles met de Schrift bewijzen."

De kapelaan: "Wij weten wel, dat Christus het sacrament heeft ingesteld met de bedoeling van dat te eten en te drinken; maar, als er iets overbleef, zou dat dan daarom geen sacrament zijn? Toen Christus te Kana, in Galilea, water in wijn veranderde, werd die wijn geheel opgedronken, en bleef er niets over? Nochtans was het water daarom in wijn veranderd, opdat men het drinken zou "

De schrijver: Uw mantel is gemaakt opdat gij die dragen zoudt, en indien gij die niet droeg, zou hij daarom geen mantel zijn?"

Ik: "Wanneer ik mijn mantel niet droeg, zouden de motten hem verteren."

De kapelaan: "Antwoord mij, dit heeft Christus immers zelf gedaan?"

Ik: "De wijn was door Christus niet gegeven noch beschikt om in een hoek te zetten, zuur te worden en te bederven; also behoorden ook alle instellingen en bevelen van Christus en God opgevolgd te worden naar Zijn wil, en niet naar onze dwaze zin tot bijgeloof en valse waan."

De prior: "Gij wilt naar de Schrift horen, en ons beschuldigen, dat wij een gestalte gebruiken volgens onze mening buiten de Schrift. De Heere, toen Hij met zijn jongeren naar Emmaüs ging, gaf Hij daar het sacrament niet brood? Er staat niet bij, dat Hij wijn heeft gegeven"

Ik: "Met de Schrift zult gij niet kunnen bewijzen, dat de Heere daar zijn Testament heeft veranderd."

De prior: "Waarmee wilt gij dit bewijzen?"

Ik: Daarmee, omdat Christus niet zei: "Neemt, eet, dat is mijn lichaam;" daarom geloof ik het niet. Het was alleen een teken, waardoor Hij zich bekend maakte en hun de ogen opende.

De prior: "Ja, wat zou dat betekenen; Christus zou slechts het brood gebroken hebben, en alzo uit hun ogen verdwijnen, zonder dit er mee te bedoelen."

Ik: Gij bent een drogredenaar, die de Schrift vervalst, om uw valse gevoelens staande te houden.

De kapelaan: "In de Handelingen der Apostelen wordt ook van brood breken gesproken."

Ik: "Ik vat dit op van hun bedelingen, omdat zij toen alle goederen gemeen hadden, maar wat de verandering van Christus' Testament aangaat, dit zult gij nooit kunnen bewijzen."

De prior: "Gij moet de reden zeggen waarom?"

Ik: Ik heb het u reeds gezegd, dat ik zo weinig buiten het Woord van God wil aannemen, dat, wanneer Christus in zijn laatste Avondmaal niet had gezegd: "Neemt, eet, dat is mijn lichaam; neemt, drinkt, dat is het Nieuwe Testament in Mijn bloed, zou ik het slechts voor gewone spijs en drank houden; en ik erken niemand zo machtig, die mij dwingen of raden zou het anders te geloven."

De prior: "Gij bent zeer hardnekkig; de heilige kerk heeft het altijd zo opgevat."

Ik: "Ik ben niet hardnekkig, want ik geloof aan het Woord van God, en verlang van hart Zijn geboden en bevelen te gehoorzamen, want de Heere is mijn Herder, ik luister naar Zijn stem, en ik ken Hem, al waren ook alle mensen, die zich in de wijde wereld bevinden, andersgezind."

Het werd middag. Zij gingen heen en zeiden, dat ik zeer dwaalde en verleid was, dat zij mij nog eens zouden bezoeken, om mij op de rechte weg te brengen. Met zulke flauwe woorden als waarmee zij voor de dag waren gekomen, kunnen zij wel weg blijven; want ik wilde mijn geweten niet met bijgeloof bezwaren.

De volgende dag kwam de kapelaan met de commissaris van het geestelijke hof en nog een andere priester. Toen zei de kapelaan: "Willem, wij komen hier niet uit ons zelf, maar de bisschop heeft ons hier gezonden om u te troosten en te onderrichten. Wij vragen u dus gelooft gij aan de Apostolische geloofsbelijdenis?"

Ik: Ja zeker."

De kapelaan: gelooft gij aan de geloofsbelijdenis van Athanasius?"

Ik: Ja zeker."

De kapelaan: "Wel nu, zo wie zalig wil worden, is nodig, dat hij het ware christelijk geloof heeft, en zonder dit kan niemand zalig worden."

Ik: "Ik geloof aan beide geloofsbelijdenissen. Kan ik dan niet zalig worden? Waarom zoekt gij mij twijfelachtig te maken"

De kapelaan "Dat doe ik niet; maar gij hebt gezegd, dat gij anders niet zoudt geloven dan de Schrift, vindt gij het woord drie-eenheid in de Schrift?"

Ik: "Ik geloof, dat Athanasius niets anders dan de waarheid daarvan zegt."

De kapelaan: "Bewijs dit met de Schrift."

Ik: "God de Vader heeft zich van de hemel laten horen in een stem, Christus in de mensheid, de Heilige Geest in de gedaante van een duif."

De kapelaan: "Waarmee wilt gij bewijzen, dat deze drie één God zijn? Er staat toch geschreven, Deut. 6, vs. 4: "Onze God is een enig God," en dat Christus in de hel is neergedaald, zoals de geloofsbelijdenis zegt, want er staat geschreven, Ps. 16, vs. 10: "Gij zult Mijn ziel in de hel niet verlaten."

Ik: "Ik geloof aan het Woord van God."

Aldus zochten zij op velerlei wijze mij door mijn woorden te verstrikken en te vangen, opdat ik mij zou vergissen in de Schrift; doch, toen hun dit niet gelukte, zei de kapelaan, dat ik mij moest verootmoedigen onder de gehoorzaamheid van de heilige kerk.

Ik: "Ik hoop en ben er zeker van, dat ik een lid der kerk ben; en gij kunt mij met de heilige Schrift tot geen ketter maken."

De kapelaan: Maar gij verwerpt de Bruid van Christus."

Ik: "Dat doe ik niet."

De kapelaan: "De heilige kerk gelooft nochtans, dat er zeven sacramenten zijn, en gij slechts aan twee."

Hij wilde mij die, te weten het huwelijk en het oliesel, met de Schrift bewijzen, en de andere zou hij bewijzen, als het te pas kwam.

Ik: "*Ad Kalendas Graecas*, want vergeving is geen uitwendig teken; het huwelijk is geen belofte van vergeving van zonden, het gebruik van de olie was ten tijde van de apostelen een gave van gezondmaking, zoals Marcus in het zesde hoofdstuk schrijft, en bij u wordt het integendeel met veel bijgeloof gebruikt, en uw vormsel is ook een afzichtelijke vertoning zonder waarde; maar ik heb in de ordinantie van Keulen, die de vrome bisschop Hermanus in het jaar 1515 uitvaardigde door Martinus Bucer en Filippus Melancton, een beter vormsel beschreven gevonden; een zodanig kan ik prijzen, maar, daarom toch voor geen sacrament aannemen. Indien men toch alle bevelen van God en bepalingen tot opbouwning van de gemeente als sacramenten zou aannemen, dan zouden er zeven en nog eens zeven bestaan, en dan zouden wij er veel over te spreken hebben."

De kapelaan: "Gij behoorde de kerk te gehoorzamen en niet alleen de Bijbelse Schrift, want de kerk bestond reeds voor de Schrift, zowel voor het Oude als voor het Nieuwe Testament, want Mozes heeft zijn boeken enige duizenden jaren na het begin der wereld geschreven, en de kerk bestond reeds van de beginne. Matthéüs, Lukas en de andere apostelen hebben geruime tijd na het ontstaan der gemeenten geschreven. Toen moesten de christenen geloven zonder Schrift, alleen door de prediking en de bepalingen der gemeenten."

Ik: "Mozes beschreef de toestand der kerk in boeken, zoals die van de beginne was, en in zijn tijd tot op Christus beschreef hij haar instelling en wetten, door God verordend; en zo ziet men in alle volgende Bijbelse boeken en profetische geschriften in welk een ellendige toestand de kerk verkeerde, als zij van de wet Gods afweek, zodat de profeten haar een hoer en afvallige noemden. Wat dus de Joden, die Gods volk waren, overkwam heeft bij ons, helaas, die uit de Joden, en heidenen voortsporen, als zijn volk ook plaats.

Hierbij werden vele woorden gewisseld; zij zeiden dit, ik weer wat anders: in één woord, zij zeiden, *dat ik de duivel had*.

Ik zei, dat zij Godslasteraars waren; dat zij mij, in strijd met Gods Woord, leugens wilden doen geloven, de Heilige Geest een duivel noemden, maar dat de Heilige Geest wel van hen had voorspeld, zoals in 2 Thess. 2 en 1 Tim. 4, dat zij afvalligen waren van het geloof,

duivelse leringen leerden naar de geveinsdheid der leugensprekers, wier geweten als met een brandijzer van mensengeboden, instellingen en leugens was toegeschroeid; dat zij verbieders van het huwelijk en der spijsen, en aan nog andere lasteringen schuldig waren, beschreven 1 Tim. 3.

Na drie dagen kwam de deken terug met een geschrift in de hand, bevattende mijn vonnis en enige andere artikelen. Hij vroeg mij, of ik nog niet anders gezind was dan toen hij mij het laatst verliet, en zei, dat het een beklagenswaardige zaak was, alzo vast te houden aan nieuwe dingen, die eerst sinds vijftig jaar waren in het leven geroepen, te weten, door Luther. Daarna verscheen Swinghel, van Menno, van Franck, die vele lasteringen uitbraakten, en hij vroeg, waar onze kerk zich bevond in vroeger tijd, waar haar hoofd was, en wie zij voor enige eeuwen was. Zij bezaten, zei hij, de opvolging van St. Pieter, daarna van Cletus, Clemens, Sixtus en zo verder van paus tot paus tot de tegenwoordige paus Pius V toe; verder, dat zij altijd hun hoofd wisten aan te wijzen, die, als een opperste herder, wanneer er enig geschil over het geloof ontstond, de volle macht had een kerkvergadering bijeen te roepen, waardoor de heilige kerk weer in rust gebracht, en de geschillen, sekten en dwalingen veroordeeld werden; zoals nu in de heilige kerkvergadering van Trente gedaan was, en vroeg mij, of ik aan die besluiten geen geloof wilde schenken en gehoorzaam zijn.

Ik: "Van vele kerkvergaderingen heb ik gelezen, dat wat in de een vast besloten was, de andere het veroordeelde. Ik wil mijn geloof op geen kerkvergaderingen vestigen, waar de heilige Geest van Rome moet komen in statierijtuigen gezeten. Christus is ons Hoofd, ons enig fundament, en de Herder onzer zielen, zoals Petrus zegt: " Wij hebben het Profetische woord, dat zeer vast is."

Er werd nog veel meer gesproken, doch dit is de hoofdinhoud om u te doen zien, dat zij niets dan fraaie woorden, in strijd met Gods Woord, op valse wijze, teneinde de eenvoudigen te bedwingen, bijbrachten.

Ik dank de machtige God, dat Hij mij daarvoor bewaard heeft, en heb mijn leven en al wat in de wereld is, overgegeven, en ben nu van de dienaren van de roomse antichrist verwijderd en overgeleverd in de handen der heren van Brugge, zodat ik dacht in deze week te worden opgeofferd. Doch er zijn nog anderen, die, naar ik vernomen heb, bewaard worden tot de terugkomst van de deken, die hen zal ondervragen en ons samen veroordelen."

Hier volgt, wat Willem Hosens zijn goede vriend **J. V. M.** mondeling in de gevangenis meedeelde, te weten, dat de deken van Ronse hem zeer streng gevraagd had, wie op de Paasdag van het vorige jaar, aan de heer Adriaan Smout, pastoor van St. Walburge, het heilige sacrament, dat hij daar ontvangen had, teruggebracht had in een neusdoek, en des middags in het geheim aan de ring van de portaaldeur gehangen had.

Willem antwoordde, dat hij het niet wist. De deken vroeg, of hij er niets van gehoord had, dat dit onder zijn volk gebeurd was.

Willem antwoordde, dat hij het had horen vertellen. "Op welke wijze hebt gij er dan van horen spreken?" vroeg de deken.

Willem antwoordde, dat de twee broeders zich grote moeite hadden gegeven om het geweten van hem, die het gedaan had, gerust te stellen.

"Zijn geweten moest dan wel bevreesd zijn," zei de deken, "het zou beter geweest zijn voor hem, die het gedaan heeft, het heilige sacrament niet te hebben ontvangen, dan zo afgrijselijk met Gods waarachtig lichaam te handelen."

"Dit is waar" antwoordde Willem, "het ware hem beter daar niet gekomen te zijn; want omdat hij daar slechts gekomen was, en uit mensenvrees deel had genomen aan de tafel der

goddelozen, daarom alleen klopte zijn geweten zo, en niet omdat hij het uit zijn mond gehaald, en in zijn neusdoek gedaan had, zoals gij dacht."

De deken vroeg: "Wat bedoelt gij toch met de mensenvrees, waarvan gij daar spreekt?"

Willem antwoordde: "Het gerucht liep door geheel Nederland, en loopt er nog, dat men de Spaanse inquisitie of rechtspleging in zake van het geloof hier zou toepassen; en men bemerkte wel, hoe ijverig Smout in de vasten het volk liet opschrijven, en ieder bedreigde door te zeggen, dat men nu een goed middel bedacht had, om te weten, wie er nu niet zouden komen biechten en de sacramenten gebruiken. Men zag ook wel, hoe ijverig hij in de kerk de namen opschreef van hen, die kwamen biechten."

"Willem," zei de deken, "het verwondert mij, dat gij zo goed op de hoogte van de zaak bent, want er was een brief bij de neusdoek gevoegd, die het zelfde inhield, wat gij daar hebt gezegd, namelijk, de reden, waarom dit alles gebeurd is, en men heeft er een vrouw van verdacht, omdat het geschrift een vrouwenhand scheen te zijn; maar ik bespeur hier uit uw woorden, dat het een man geweest is. Ik bid u, zeg mij toch hebt gij geen vermoeden op iemand, die het gedaan kan hebben?"

Willem antwoordde: "Mijnheer de deken het verwondert mij, dat gij nog zo dorst naar het bloed van zulke onschuldige lieden, daar gij toch reeds zoveel hebt laten vergieten, dat men er wel in varen zou kunnen van hier naar Sluis. Ik bid u, zeg mij toch, vermoedt gij niet van uzelf, dat de bloeddorst nog wel eens zou kunnen verzadigd worden?"

De deken droop af met de woorden: "Wel, wel, Willem, weet gij nu niets anders te antwoorden? Dan verlene u God een goede dag, totdat ik terug kom, en dan wed ik, dat gij wel een ander liedje zult zingen."

Hier volgt het afschrift van de brief, die bij de neusdoek was gevoegd, welk afschrift men later op geheime wijze uit handen van de bisschop heeft weten te verkrijgen. Buiten op de brief stond:

Aan de heer Adriaan Smout, onze pastoor.

(Daarin las men

"Weet, mijnheer Adriaan Smout, dat ik u hier terug breng, wat gij mij heden gegeven hebt; (*een hostie*) want ik wil het in het geheel niet onder één gestalte ontvangen. En, aangezien gij of uw voorgangers die instelling van Christus hebt veranderd, erken ik uw tafel niet als de tafel des Heeren, maar houd die voor de tafel des duivels, waaraan ik niet deelachtig wil zijn. Ik heb het ontvangen met een beschuldigend geweten, en daarom het terstond uit mijn mond genomen en aan een neusdoek afgeveegd. Doe er nu voorts mee, wat u goedgeeft, want ik wil mij met ulieder afgrijselijkheid niet bezoedelen. Door uw opschrijving hebt gij mijn hart bedroefd en gewond. Maar zie dat is nu het gevolg van de lieden zo bevreesd te maken; laat mij op een anderen tijd gerust in mijn geweten. Intussen zal ik voortaan al uw bedreigingen mij niet aantrekken, er gebeure met mij, wat het ook zij. Indien ik geweten bad, dat ik daardoor inwendig zo geschokt zou geworden zijn, zou ik veel liever in de handen der mensen zijn gevallen dan in de gramschap van God; maar ik vertrouw van God de Heere, dat Hij zich over mij, arm gevallen mens, om mijn diep berouw en grote droefheid ontfermen zal."

Nu volgt mijn vonnis. De 2den Maart 1566 werd ik door de geloofsrechter voor het geestelijke hof te Brugge als een ketter veroordeeld, afgesneden en vervolgens door de roomse antichristelijke ondieren verworpen. De artikelen, waarvan zij mij beschuldigden,

waren de volgende:

1. Dat ik zei, dat de roomse kerk niet was de heilige christelijke kerk.
2. Dat de mis een menselijke uitvinding was, in strijd met Gods bevel en bepaling ingesteld.
3. Dat het afgoderij is, het sacrament des altaars te aanbidden.
4. Dat het verkeerd is, het sacrament slechts met brood uit te delen.
5. Dat brood brood blijft en wijn wijn, zonder verandering van het wezen, en dat het na de bediening geen sacrament blijft.
6. Dat men niet schuldig is zijn doodzonden bij de priester te biechten, en daarvoor te boeten.
7. Dat er slechts twee sacramenten zijn, te weten de doop en het avondmaal.
8. Dat men door goede werken niets kan verdienen.
9. Dat het tevergeefs is voor de doden te bidden, zielmissen te doen en uitvaarten te houden.
10. Dat er geen vagevuur is,
11. Dat het afgoderij is Maria, de moeder van onze Heere, en verdere heiligen aan te roepen.
12. Dat de monniken met een gerust geweten hun kleding en gewoonten mogen veranderen, hun kloosterbeloften intrekken en een vrouw trouwen.
13. Dat ik in ketterse landen met ketterse personen verkeer en ketterse boeken gelezen heb.

Volgens deze punten ben ik veroordeeld en aan de wereldlijke rechter overgeleverd. Hierdoor kunt gij wel bemerken, waarmee zij mij overvallen, te weten, met menselijke geboden en leringen, door eigen vernuft uitgedacht, door de duivel verzonnen, tot verduistering van de kennis van God en vernieling van de goddelijke bevelen. Welaan, ik geef de wraak aan Hem, aan Wie deze behoort, te weten, aan de sterke naijverige liefhebber, de Vader van onze Heere Jezus Christus, Die door Zijn Zoon, onze belagers met verdrukking vergelden zal, en ons die lijden rust zal geven met alle heiligen, wanneer hij geopenbaard zal worden met de Engelen Zijner kracht, en wraak zal doen met vuurvlammen en het eeuwig verderf van het aangezicht Gods, voor allen, die het Evangelie niet gehoorzaam zijn. Hem alleen zij de eer tot in eeuwigheid Amen.

Door mij Willem Hosens,

Uw lieve man, gevangene voor des Heeren waarheid.

Toen deze beide slachtlammeren van de gevangenis naar de strafplaats geleid werden, zag men in de hoogte de samengevouwen handen van de vrouw van **Boudewijn Domissent** en van zijn kinderen, die daar ook gevangen zaten, door de ijzeren tralies uitsteken, terwijl de vrouw haar man en de kinderen de vader met troostrijke vermaningen tot standvastigheid en vrijmoedigheid opwekten, welk bedroevend schouwspel zeer vele lieden tranen deed storten.

Na op de strafplaats te zijn aangekomen, waar zij zouden geofferd worden door op de brandstapel te worden verbrand, versterkten zij elkaar met vele vrijmoedigheid, riepen de Heere Jezus Christus met de vurige gebeden aan, en ontsliepen alzo in de Heere op de 11e Maart in het jaar onzes Heeren 1566.